

NR 4 2012

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktör och ansvarig utgivare universitetslektor Gert Jeppsson, Lund.

Redaktionskommitté

Professor Lars Berggren, Lund
1:e arkivarie fil. dr Elisabeth Reuterswärd, Lund
Professor Sten Skansjö, Lund
Fil.dr Bengt Söderberg, Lund

Innehåll

	Sid.
Lars Larsson & Bengt Söderberg: Bland mordbrännare och flygande smeder. En sekvens av hallbyggnader i Uppåkra	1
Torsten Hannrup: En karpuppköparens vedermödor i Helsingborg påsken 1764. Källpublikation ur Bjersgårds arkiv	16
Ulf Danell: Tolkningar av några runinskrifter i Hardeberga och Simrishamns kyrkor samt Hardebergas ägare under medeltiden	26

Bland mordbrännare och flygande smeder

En sekvens av hallbyggnader i Uppåkra

Av Lars Larsson och Bengt Söderberg

Professor, Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet resp.
Fil.dr, Riksantikvarieämbetet UV Syd, Lund

På en framträdande höjd söder om Lund står 1800-talskyrkan i Uppåkra som ett landmärke för den största och mest fyndrika av de kända järnåldersbosättningarna i södra Sverige. Termen »bosättning» är dock missvisande i detta fall. Inom järnåldersarkeologin används idag begreppet »centralplats» för att beteckna en plats eller ett avgränsat område bestående av flera platser där centrala funktioner av ekonomisk, militär och ideologisk art upprätthölls med viss beständighet. Mer specifikt tänker vi oss Uppåkra som en slags »stad före städerna» och tillika hövding- eller kungasäte under en tusen år lång era, från cirka 100 f. Kr. till omkring år 1000 e. Kr. En sådan platskontinuitet saknar motstycke i norra Europa och väcker nya perspektiv på järnålderssamhället.

Inledning

Fyndplatsen i Uppåkra har varit känd sedan 1930-talet, då det s.k. prästlönebostället söder om kyrkan uppfördes. Då schakten för husgrunderna grävdes stötte byggarna på lerlager och mellan dem spår efter bosättning i form av krukskärvor, ben och metallföremål. En arkeolog, Bror Magnus Vifot, tillkallades från Lunds Universitets Historiska Museum och han kunde fastställa att flertalet föremål tillhörde romersk järnålder, cirka Kr. f.–400 e. Kr. Lerlagren var golvtytor. När ett hus tjänat ut revs det och raseringsmassorna jämnades ut och täckte golvet varefter ett nytt hus byggdes upp. På detta sätt bildades tjocka lager under några århundraden. Den begränsade utgrävningen som genomfördes i samband med gårdsbygget visade att boplatsen hade en omfattning på åtminstone ett hundratal meter. Delar av ett hus undersöktes, i övrigt dokumenterades kulturlagren främst genom sektionsritningar (Vifot 1936).

Några ytterligare resurser fanns inte då att genomföra större undersökningsinsatser. Vid senare vägarbeten och husbyggen har det

visat sig att fyndplatsen var betydligt större än vad som framkom på 1930-talet.

De senare årens arkeologiska undersökningar i Uppåkra är väl kända för Ales läsekrets, som har fått inblick genom flera artiklar. Det arkeologiska projekt som pågår i dag inleddes år 1996, inom ramen för ett forskningsprojekt som syftade till att belysa samhällets utveckling från stamsamhälle i tidig järnålder till begynnande statsbildning omkring år 1000 e. Kr. Insatserna i Uppåkra var till en början tämligen blygsamma och avsåg främst att ge kunskap om fornlämningens utbredning och kulturlagrens karaktär och omfattning (Larsson & Hårdh 1998).

Undersökningarna väckte omedelbart stor uppmärksamhet. Genom avsökning med metalldetektor framkom stora mängder föremål av brons och ädelmetaller, såsom romerska och arabiska mynt, dräktspännen, vikter, hantverksavfall med mera. I kombination med borrhningar kunde fyndplatsens storlek uppskattas till omkring fyrtio hektar. Trots att större delen av detta område hade varit föremål för långvarig odling och därigenom

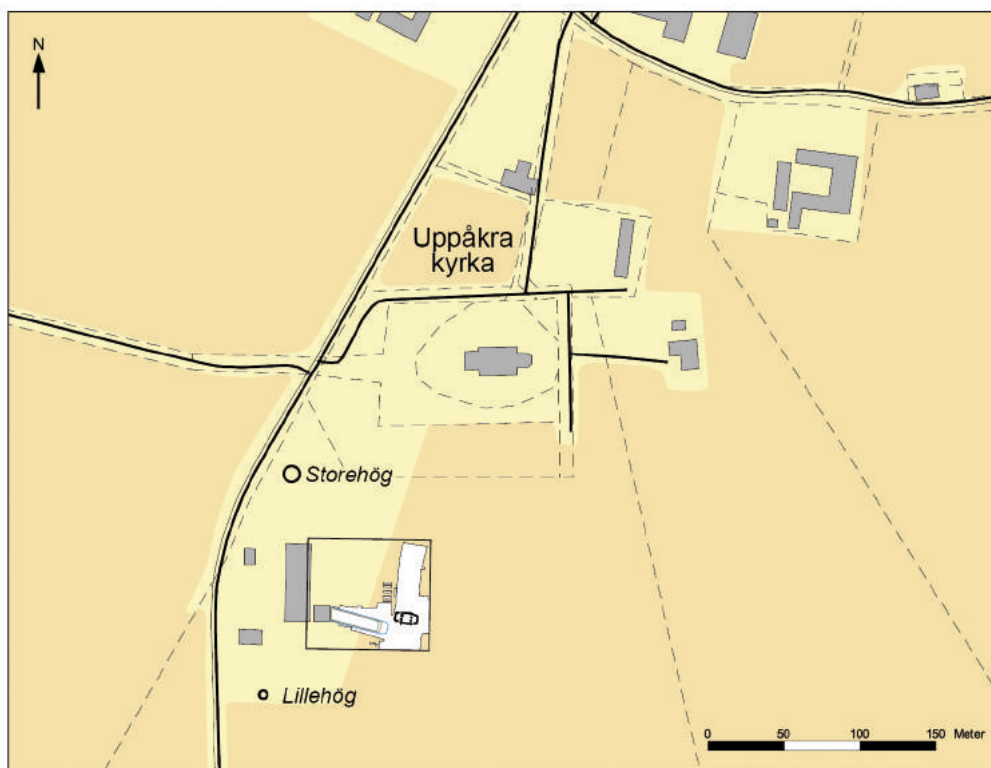
förstörts, så uppmättes kulturlagrets tjocklek ställvis till 1,5 meter. Provgropar och sökschakt grävdes inom olika delar av fyndplatsen och man kunde påvisa intensiva aktiviteter av varierande art (Larsson 2003).

Snart möjliggjorde sponsormedel från Tetra Pak ett flerårigt grävningsprojekt. År 2000 banades matjorden bort från ett större område söder om kyrkan. Här hade man funnit koncentrationer av föremål av exklusiv karaktär, såsom ädelmetaller och fragment av glasbägare. Dessutom var kulturlagren tjocka och innehöll bebyggelse lämningar. Det översta skiktet av kulturlagret dokumenterades i plan, och delar av det undersöktes (Larsson 2002).

I den södra delen av området – nära präst-

lönebostället – avtecknade sig en husgrund som i flera avseenden visade sig vara helt unik (fig. 1). Byggnaden undersöktes under tre säsonger varvid ett synnerligen rikt fyndmaterial togs tillvara. Fynden visade att byggnaden primärt varit ämnad för kultutövning och ceremonier som involverade järnålderssamhällets elitskikt. Särskild uppmärksamhet väckte fynden av en bägare av brons och silver med pålagda guldbleck och en glasskål, båda med datering till 500-talet. Bland övriga fynd kan nämnas ett hundratal så kallade guldgubbar och en rad andra föremål av järn och ädelmetall.

Denna byggnad – som i olika sammanhang har karakteriserats som kulthus, ceremonihus, och ett tempel av trä – var förhål-

Figur 1. Översiktskarta över Uppåkra. Utsnitt av undersökningsytan med kulthus (svart) och den i artikeln diskuterade hallsekvensen väster om detta. Lägg märke till läget vid bronsåldershögarna och den nord-sydligt orienterade vägen som i vissa partier anses följa en uråldrig kommunikationsled. Bildframställning: Henrik Pihl.

landevis välbevarad. Nya dateringar visar på att den var i bruk under längre tid än man förut tänkt sig (Larsson 2011). Under sju århundraden, från tvåhundralet till niohundralet e. Kr., byggdes den om minst sex gånger, dock utan att konstruktion eller planlösning förändrades nämnvärt. En sådan kontinuitet saknar motstycke i norra Europa när det gäller byggnader av trä vid denna tid. Med järnålderns mått mätt framstår byggnaden som tämligen beskedlig till sin storlek. Den var 13 meter lång och 6,5 meter bred. De påtagligt överdimensionerade stolphålen och rännorna som burit upp tak och väggar visar emellertid att byggnaden varit mycket hög, kanske jämförbar med de norska stavkyrkorna (Larsson & Lenntorp 2004).

Undersökningen omfattade också kulthuset närmiljö, där man fann spår efter flera andra byggnader och stenlagda ytor. Men framför allt fann man ett stort antal vapen, främst spjut- och lansspetsar. Flertalet av dessa hade vridits och böjts, och var således att betrakta som vapenoffer. Totalt fann man omkring 300 förstörda spetsar, spridda och i koncentrationer. Även delar av en prakthjälms ingår bland fynden.

I anslutning till vapenoffret men framförallt i området runt kulthuset fanns mycket stora ansamlingar av djurben, och bland dessa förekom också ben av människa. Djurbenen sätts i samband med återkommande festmåltider som måste ha haft många deltagare. Analyser visar att miljön måste ha utgjort en märklig syn, med det höga huset som var beläget i en drivna av vitnande ben (Magnell 2011).

Artikeln i Ale från 2006 avrundades med reflektioner om de sammanhang som trätemplet, offernedläggelserna och de omfattande lämningarna efter festmåltider kan tänkas ha ingått i (Larsson 2006). Det konstaterades också att betydande kunskap saknades om närmiljön, vilken karakteriserades

som Uppåkrabosättningens centralområde. Som exempel nämndes andra byggnader som bör ha funnits på en storgård av särskild dignitet i denna miljö, såsom en stor hallbyggnad, bostadshus, stall och andra ekonomibyggnader. Bebyggelseämningar hade ju dels framkommit i miljön kring kulthuset, dels på prästlönebostället som undersöktes av Vifot på 1930-talet, knappt femtio meter väster om detta hus.

Föreliggande artikel syftar till att ta vid där den förra Ale-artikeln slutade, det vill säga att ge inblickar i de fortsatta undersökningarna av bebyggelsen vid kulthuset fram till dags dato, samt att diskutera några av de resultat som vi börjar skönja. En brasklapp kan då vara på plats. Vissa resultat är preliminära och justeringar kan komma att ske i samband med de analyser som är under planering.

Spår efter husbränning

Vid de fortsatta utgrävningarna strax väster om kulthuset undersöktes åren 2005–2007 lämningar efter ett hus som brunnit (fig. 2: hus A). De påtagligaste lämningarna efter branden utgjordes av de kraftigt eldpåverkade, lerklinade väggarna som störtat ihop. Under väggarna låg de sönderbrända resterna av tre personer invid varandra.

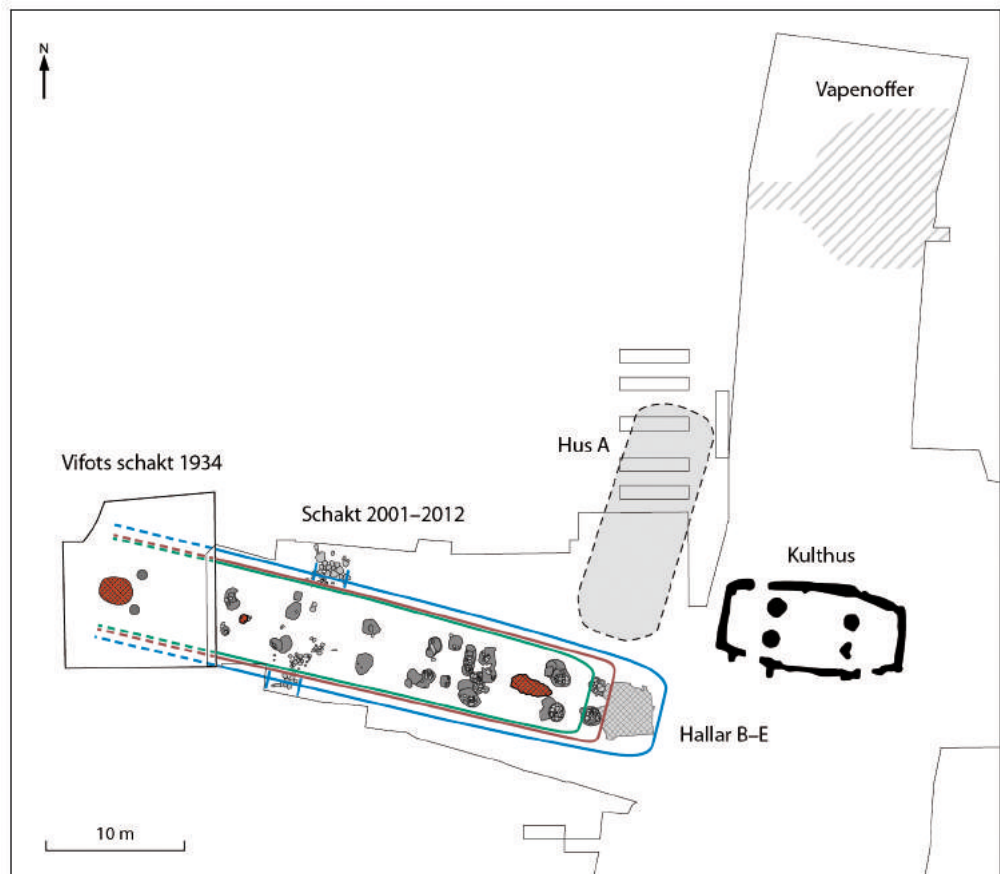
Av resterna framgick att betydande delar av kropparna låg kvar. De hade inte tagits upp efter branden för att få en anständig begravning. Vi fick hjälp från en polisavdelning i Malmö som ägnat mycket tid åt att undersöka bränder och innebrända människor. Att kropparna låg med armar och ben förhållandevis utsträckta tydde på att de redan var döda då elden nådde dem. Antingen kan de ha dödats innan huset brann ned eller har de råkat ut för förgiftning vid kraftig rökbildning.

Fynden ovanför brandlagret är också förbryllande. Efter branden, som ägde rum på

400-talet, tycks brandresterna endast ha jämnats ut. Minst ett århundrade senare har ytan använts för att dumpa ett stort antal ben i form av köksavfall, sannolikt från stora fester. Också bland dessa ben fanns skelettdelar från flera människor, däribland en skallbas och ett kranieparti. Det senare uppvisar ett kraftigt hugg mot vänster del av skallen. Ny benvävnad har nästan helt täckt skadan, så personen har levt ett bra tag efter att ha utsatts för hugget från en yxa eller ett svärd.

Att benansamlingen kan dateras till att vara minst ett århundrade yngre än husbranden beror på att det i lagret ingick tre brakteatar och ett hänge av guld, det sistnämnda

med en korsformig genombruten dekoration. Guldbrakteaten är en form av hängsmycke som har sitt ursprung i romarriket där kejsaren gav medaljer till sina lojala officerare. I Nordeuropa utbyttes bilden av kejsaren mot framställningar som i vissa fall anses vara fornnordiska gudar. Brakteaterna i Uppåkra dateras till 500-talet e. Kr. och ett par är präglande med samma stamp (fig. 3). Att samma stamp också har använts för att tillverka en tredje guldbrakteat funnen inom en helt annan del av fyndplatsen gör det högst troligt att de har tillverkats i Uppåkra. Sammansättningen av guldföremål i benlagret gör det därtill mycket rimligt att de tillhört samma

Figur 2. Översiktsplan med byggnader och företeelser som diskuteras. Vifots schakt från 1934, på platsen för svinhuset, är markerat (jfr fig. 1). Bildframställning: Henrik Pihl.

kedja av brakteater. Sådana stora kedjor av brakteater har påträffats bl.a. på fyndplatsen *Sorte Muld* på östra Bornholm (Axboe 2008). Då består de av minst dubbelt så många brakteater som de funna i Uppåkra, ofta med ett hänge liknande det från Uppåkra som avslutning på båda sidor av kedjan. Det kan vara så att en halv kedja av någon anledning har kastats ut över marken. Kan det ha med branden att göra eller är det en tillfällighet? Spridningen av guldföremålen motsvarar i alla händelser spridningen av de innebrända.

Detta var en av de frågor som bidrog till att den fortsatta utgrävningen kom att inriktas på att undersöka området mellan kultuset och det inledningsvis nämnda huset som undersöktes av Vifot på 1930-talet. Också detta hus hade nämligen brunnit och i brandlagret hade skelettdelar framkommit. Dessutom daterades Vifots hus till ungefär samma tid som hus A. Kanske rörde det sig om ett och samma hus?

En till synes okomplicerad insats kom att visa sig betydligt mer invecklad än planerat. Det är en situation som vi egentligen borde vara ganska vana vid i undersökningssammanhang, speciellt i Uppåkra där nya aspekter på järnålderssamhället ständigt uppträder. Det var inte någon tvekan om att starkt eldpåverkade lager fanns rikligt företrädade då partier blottades vid den fortsatta avschaktningen av den omrörda ploggången. Problemet var att de låg väl högt upp med tanke på nivån i det under föregående år undersökta huset.

En sekvens av hallbyggnader

När en större yta avschaktades framträdde både eldpåverkad lera, lergolv och stolphål som definitivt inte kunde tillhöra det tidigare belagda hus A, då dessa lämningar låg i ett stråk söder om detta hus. Vad som uppfattats vara den östra gaveln i 400-talshuset visade

Figur 3. Guldbrakeat. I mitten ett människohuvud och framför detta en fågel. Det är sannolikt en Odenframställning med en av hans informatörer, korparna Hugin eller Munin. Runorna runt huvud och fågel är tyvärr inte möjliga att tyda utan har fungerat som ett symboliskt skydd. Foto: Bengt Almgren, LUHM.

sig i själva verket vara dess östra långsida och en del av den södra gaveln. Hus A var således orienterat i nord-sydlig riktning.

Under den eldpåverkade leran framträdde, liksom i hus A, en sothorisont som vilade direkt på ett golvlager. Fynden var däremot mycket mer frekventa och av en annan ålder än de som skulle ha tillhört huset från 400-talet. Inte minst det betydande antalet fragment av glaskärl angav att ett hus från 500-talet fanns på platsen. Glasen tillhörde främst s.k. Snartemobägare. De har fått sitt namn efter ett norskt fynd och består av gracila och höga bägare med rund eller liten bottenplatta och pålagda lister i grön glasmassa. En del skärvor hade utsatts för så kraftig hetta att de delvis smält. Därtill påträffades en märklig fingerring i guld som bestod av flera trådar, omvirade med ett guldband. En något eldpåverkad guldbrakeat ingick också i materialet.

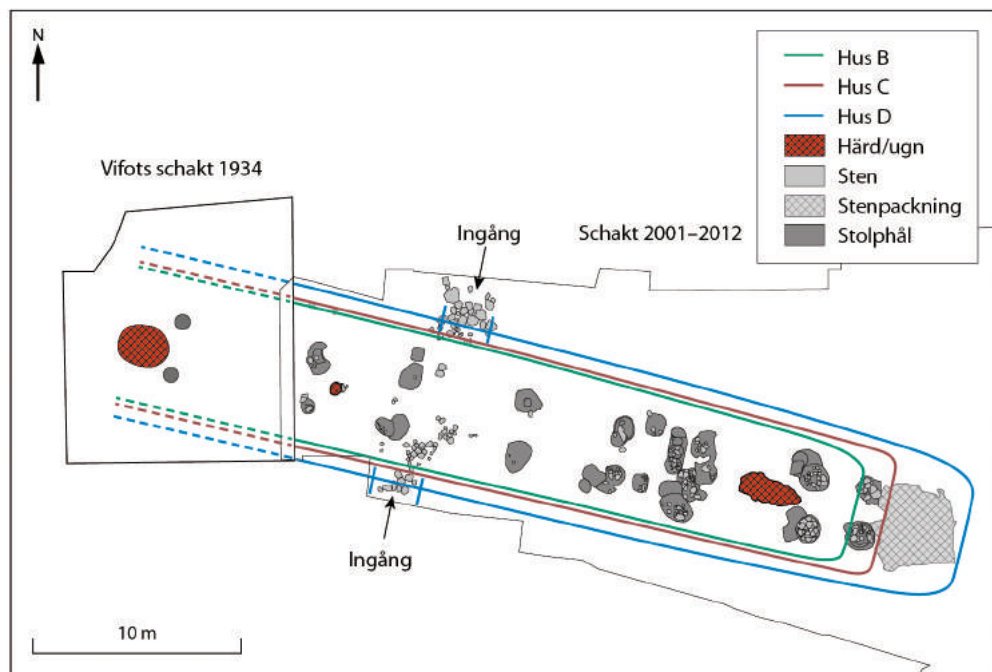

Figur 4. Skulderblad från en ung människa med en kraftig skada. Personen har bakifrån genomborrats med ett spetsigt föremål. Tvärsnittet på en spjutspets har projicerats in i hålet. Det passar väl med skadan, vilket tyder på att ett spjut trängt rakt igenom kroppen. Foto: Lars Larsson.

Rikligt med keramik kompletterar fyndmaterialet från detta hus, liksom stora mängder ben och brända sädeskorn. En betydande yta av 500-talshuset har nu framtagits (hus B). Skelettdelar från minst fem människor,

både yngre och äldre individer har påträffats i huset. Liksom för hus A i norr visar eldpåverkade ben att dessa människor befunnit sig i huset när det brann. Fyndet av ett skulderblad visar att personen fått ett spjut i ryggen och rakt genom kroppen (fig. 4). Till skillnad från hus A i norr låg skelettdelarna spridda i brandlagret. Det tycks som att de bevarade kroppsdelarna i brandlagret blivit omrörda. Här synes inte någon pietet visats för de innebrända.

Detta var dock långt ifrån det enda huset på platsen. Genom brand- och golvlager hade stora gropar grävts för att förankra parvis ställda, massiva takbärande stolpar till ytterligare hus som därmed var yngre. Flera av hålen för de takbärande stolparna visar dessutom att de har satts om, vilket innebär att dessa hus hade reparerats och/eller byggts om kontinuerligt (fig.5).

Figur 5. Förenklad plan över hallarna med ett urval detaljer som nämns i texten. Gropar för inre takbärande stolpar i de olika husen har inte särskilts och husens väggar har markerats schematiskt. Hus E utgår eftersom alltför små ytor är undersökta. Bildframställning: Henrik Pihl.

Figur 6. Dräktspänne av silver med inlagda granater (almandiner) som är monterade på våfflade guldbleck. Foto: Lovisa Dahl.

Till en början kunde inga bevarade lager knytas till de yngre husen. Dessa hade till större delen plöjts bort. Men efter hand har rester efter väggar tillhöriga de yngre husen också framkommit, liksom några stensatta ytor i anslutning till ingångar. Under 2011 och 2012 har vi kunnat undersöka brand- och golvlager från vendeltid (550–800 e. Kr.) som har bevarats invid gränsen mot prästlönebostället i väster, på en liten yta där odling inte ägt rum sedan 1930-talet. Närmast kulthuset i öster har vi dessutom funnit ett gavelrum i det yngre vikingatida hus D med en delvis bevarad stenkonstruktion i flera lager.

För närvarande kan vi således belägga minst två hus som är yngre än det bättre bevarade folkvandringstida hus B. Det rör sig i grova drag om ett vendeltida hus (Hus C) och

ett vikingatida hus (Hus D). Det står dock klart att stolpar har bytts ut och satts om i respektive hus och en kommande analys får avgöra om det är möjligt att göra en finare indelning av de yngsta husfaserna.

Några insatser har också gjorts för att studera de lämningar som framkommit under hus B. Till en början så har delar av ett golvlager från ett äldre hus (Hus E), från 400-talet, undersökts på en begränsad yta. Mellan golvlagren tillhöriga de båda husen fanns raserings- och sotlager som visar på att också detta hus har brunnit. I dessa lager, mellan hus B och hus E, framkom ett dräktspänne från omkring år 500, som efter konservering visade sig vara i det närmaste intakt (fig. 6). Spännet är ett kontinentalt arbete. Samtidigt som det är en regional stil så knyter det exklusiva utförandet med ädelmetaller och in-

Figur 7. Lagerföljden i »titthålet» vid Vifots schakt. Gula lager är lergolv. Foto från väster av Bengt Söderberg.

läggningar av granater an till ett europeiskt mode med dräkter och accessoarer som bars av de rika och mäktiga (jfr Wells 2008).

Under våren 2012 fortsatte undersökningen alldeles invid prästlönebostället i väster. Bland annat återfann vi den östra delen av det schakt som Vifot undersökte år 1934, inför byggnationen av ett svinhus på gården (i 1936 års redogörelse kallat schakt D). I syfte att studera lagerföljden och ta prover från de olika lagren grävdes en ruta hela vägen ned till bottenmoränen. Lagerföljden hade redan tidigare studerats runt vissa av de djupt nedgrävda hålen för de takbärande stolparna i hussekvensens östra del, där prover också togs.

Det nya »titthålet» kunde grävas just i kanten av Vifots schakt, där kulturlagrets tjocklek är som mest omfattande (fig. 7). Den drygt två meter tjocka lagerföljden visade sig

omfatta golvlager, raseringslager och utjämningslager från minst åtta byggnader som uppförts på varandra. Av fynd och ^{14}C -prover från tidigare provtagningar att döma, dateras lagerföljden till perioden från sen förromersk järnålder, det vill säga från cirka 100 f. Kr., och fram till tidig vendeltid, det vill säga 600-talet e. Kr. Det äldsta kulturlagret utgörs av ett mer än 0,5 meter tjockt lager som antagligen fördes på inför uppförandet av det äldsta huset. Det kan ha funnits flera anledningar till detta. Dels behövde man förmodligen jämna ut markytan, dels kan man ha syftat till att synliggöra huset bättre genom att anlägga en plattform.

De yngsta daterande fynden i de övre lagren som bevarats närmast svinhuset bestod av kammar, keramikskärvor och en så kallad näbbfibula. Dessa föremål framkom i sotlager under ett omfattande lager med bränd lerklining. Med ledning av dessa iakttagelser kan vi påvisa att också detta hus brann, och att det bör ha skett på 600-talet. Delar av en förkolnad träbjälke som preparerades fram kan hjälpa oss vidare med dateringen. Förhoppningsvis finns tillräckligt många årsringar så att branden kan tidfästas mer exakt genom dendrokronologisk datering.

I och med undersökningen invid svinhuset kan vi knyta samman de olika grävningarna. Vi kan nu med säkerhet säga att den sekvens av hus som har varit föremål för undersökning sedan 2007 sträcker sig in under svinhuset på prästlönebostället. Det är således samma huskomplex som Vifot undersökte år 1934.

Husen i sekvensen är belägna i en tydlig sydöstlig–nordvästlig riktning som avviker från en öst–västlig axel på nästan samma sätt som kulthuset. Hur många hus rör det sig om? Lagerföljden har ännu inte analyserats i detalj, men minst åtta golvnivåer kan observeras i flera av de »titthål» som grävts ned till bottenmoränen. Sedan tillkommer förstås

de yngre husen, B–D, som till största delen har plöjts bort.

Av de många hus som ingår i sekvensen har vi idag störst kunskap om det ovan beskrivna hus B, med datering till 500-talet. Detta hus var ungefär sex till sju meter brett. Husets östra gavel har lokaliserats ungefär trettio meter öster om svinhuset som det fortsätter in under. Gaveln till det vendeltida hus C har lokaliserats ytterligare någon meter åt öster. Det vikingatida hus D var drygt åtta meter brett och byggdes ut ytterligare ett stycke åt öster. Avståndet från den östra gaveln i hus D till svinhuset uppgår till 35 meter.

När det gäller husens fortsättning under svinhuset i väster är vi beroende av dokumentationen från den gamla undersökningen. Vifot menade att han hade funnit den västra gaveln tillhörig det hus som han undersökte och daterade till 400-talet, i svinhusets västra del. Detta kan på goda grunder ifrågasättas, men innebär i alla händelser att vi ska addera minst sju eller åtta meter till de längder som nämnts ovan.

Vifots plan har nu georefererats och kan därmed studeras i relation till senare års undersökningar. Lagren är något annorlunda orienterade, vilket kan bero på att ingrepp gjordes innan Vifot anlände till platsen. Analysen är just påbörjad, men några preliminära iakttagelser kan redovisas. Mer generellt kan sägas att de brand- och golvlager Vifot undersökte sannolikt innefattade flera hus från en längre tidsrymd än tidigare känt, motsvarande hus B–E. Detta återstår dock att reda ut mer i detalj.

På figur 2 och 5 har ett par stolphål och en hård – eller snarare en kokgrop – markerats. Stolphålen får dock ses som hypotetiska. Vifot själv kunde nämligen inte urskilja stolphål överhuvudtaget i sitt schakt, vilket är förstäeligt utifrån det då rådande kunskapsläget och det faktum att stolphål är

svåra att finna i kulturlager innan de har »avkodats». Från senare års undersökningar vet vi att de ofta finns i anslutning till mindre ansamlingar med stenar som använts till att stabilisera stolparna. På Vifots planritning återfinns två sådana stenansamlingar strax öster om eldstaden vilka stämmer väl med den övergripande planen.

Maktstrider i Uppåkra?

Vi har i dagsläget minst fyra nedbrunna hus (Hus A–C samt E) varav minst tre med rester av innebrända människor att ta ställning till. Att finna ett nedbrunnet hus med innebrända människor antyder en enstaka händelse med nog så speciella förvecklingar, men två eller tre hus nästan på samma plats börjar verka i högsta grad märkligt. Det tyder på uppgörelser mellan eller inom släkter som kämpat om makten. En familj som innehade ledarskapet har bränts inne och efterträtts av en annan och därmed kan fortlöpande släktstrider ha pågått i århundraden. Detta kan också förklara varför lämningarna efter de innebrända inte tagits omhand efter bränderna utan skändades genom att antingen bara jämnas till ytan på brandtomten eller också att bygga ett nytt hus direkt ovanpå. Fynden av guldföremål och slaktavfall ovanpå det brända hus A kan också få sin förklaring. Det kan röra sig om släktingar till de vid branden dödade personerna som några generationer senare tog tillbaka makten i Uppåkra. För att hedra sina förfäder ställde de till stora gästabud, kanske kombinerade med avrättning av tillfångatagna fiender liksom offer av guldföremål på platsen för huset.

Oberoende av om det varit interna eller externa strider så lämnades kulthuset opåverkat även om bränderna ägde rum strax invid detta hus. Inga spår efter bränning fanns i kulthuset. Även detta antyder att bränderna var de ultimata resultaten av interna makt-

strider. Utifrån kommande fiender skulle sannolikt inte ha varit så selektiva i sitt tillvägagångssätt. Möjligheten föreligger visserligen att kulthuset var av stor betydelse inte bara internt utan också regionalt, och att mordbrännarna undvikit att bränna ned det av detta skäl.

Detta att bränna ned hus, gärna inklusive de där boende, är något som finns omnämnt på flera håll i de äldsta nordiska sagorna, exempelvis Njals saga och Ynglingasagan. På detta sätt löstes ibland konflikter som renderade nya. På kontinenten, där det skriftliga källmaterialet från tiden är mer omfattande, finner vi beskrivningar om hur de nybildade staterna efter romarrikets fall styrdes av kortlivade kungaätter som genom mindre krig eller släktfejder ersattes med nya. Det som inträffade i Uppåkra avspeglar sedvänjor som var rådande längre söderut.

En flygande smed

Under 2011 års undersökning inriktades grävningen mot den östra delen av hussekvensen. Där var avståndet till kulthuset mindre än tio meter. Under ett lager med eldpåverkad sten strax sydost om hus D fann vi ett förgyllt bronsbeslag med en detaljerad dekoration (fig. 8). Beslaget är svagt välvat och tre nithål som är skickligt invävda i motivet visar att det varit monterat på – förslagsvis – en svärdsskida. Det är i mycket fint skick och visar få spår efter slitage.

Motivet utgörs av en utsträckt människofigur iklädd fjäderdräkt som är fastselad på ryggen. Armarna håller kring vingparen och benen är fixerade vid stjärtfjädrar. Det skulle kunna vara någon av gudarna exempelvis Oden eller Heimdal som kunde förvandla sig och uppträda i fågelhamn. Men mera troligt är att det rör sig om Völund som är en känd gestalt i flera sagor, främst Völundskvädet i den poetiska Eddan. Völund var son till en

samekung och alfernas hövding och skicklig smed. Under sju år var han gift med valkyrian Hervor. Hon övergav honom och i sorg smidde han ett flertal ringar till henne. Hans smycken väckte uppmärksamhet och kung Nidhad fångslade honom, lät skära av hans hälsenor för att undvika rymning, och placerade honom sedan på en holme. Där fortsatte han att tillverka smycken. När kungens två söner besökte Völund för att beskåda hans arbete passade han på att hugga huvudena av dem. Av skallarna gjorde han silverbelagda skålar och av deras ögon ädelstenar. När kungens dotter besökte Völund drack han henne berusad och förförde henne. Därefter meddelade han kungen vad som hänt och flydde sedan med sin fågeldräkt.

Myten om Völund var vida spridd. Utöver det nyfunna beslaget så är flera andra framställningar kända från den samtida bildkonsten. Den mest explicita scenen kan studeras på bildsten VIII från Ardre kyrka på Gotland (Oehrl 2009).

Völund förekommer också i andra sagor där han främst är känd för sina högklassiga svärd. Genom fynd men också analyser vet vi att det i Uppåkra fanns ytterst skickliga smeder, både vad gäller vapensmide och smycketillverkning. Analyserna visar på att hantverket har varit experimentellt och nyskapande. Olika metaller kombinerades för att komma fram till nya lämpliga legeringar. En sagogestalt som Völund har därför varit välkänd och aktad i Uppåkra. Bara några meter öster om fyndplatsen finns lämningar efter gjutning av guldföremål. Det kan vara så att den östra delen av det vikingatida huset använts både för smide och kult, vilket fynd av amuletter i form av en Torshammare och en miniatyrlans i detta område också kan tyda på.

En annan viktig aspekt av fyndet är att det är ett av de yngsta praktföremålen som har framkommit i denna miljö. I en jämförande

Figur 8. Bronsbeslag som troligen framställer smeden Völund då han flyr i sin fågeldräkt. Foto: Lovisa Dahl.

analys argumenterar Michaela Helmbrecht övertygande för att beslaget har framställts kring 900-talets mitt eller andra hälft (Helmbrecht 2012). Det är naturligtvis av stort intresse att beslaget framkom i ett intakt lager, vilket ger vissa förhoppningar om att fullödigare kunna belysa residensets yngsta historia. Utöver detta fynd finns ytterligare några föremål och nu även ^{14}C -dateringar som visar att residenset fortfarande var i bruk under 900-talets andra hälft. Därmed ligger vi nära i tiden till det officiella kristnandet av Danmark och grundandet av Lund.

Från gästabad till vardagsliv

Som redan har anförts byggdes husen i Uppåkra ovanpå ett äldre efter att resterna av det gamla planats ut. Oftast lades ett lager jord

på för att helt utjämna ytan. På andra platser med flera lager hus har bosättarna för en tid övergivit hustomten eller också har lagren emellan varit så tunna att de plöjts sönder i senare tid. Då återstår endast färgningarna efter de takbärande stolparna och i bästa fall rester av väggarna. I Uppåkra har lager på lager av hus bevarats på ett sätt som erinrar om en s.k. tellbildning, vilken har fått namn efter en fornlämningsform i Främre Asien. Där liksom i Uppåkra har bebyggelsen fortsatt på samma plats under åtskilliga generationer. Fördelen med huslämningarna i Uppåkra är att flera av dem har brunnit. I dessa fall har mycket av vad som funnits i husen – från ädelmetallföremål till sädesupplag – hamnat på husens golv. Därmed ger fynden en vid inblick i det dagliga livet på en storgård från ädelmetallsmide och glasimport till

slakt och brödbak. Av det senare framgår att alla våra tamdjur var väl representerade för 1500 år sedan, med undantag för tamkatten och tamhöns som var relativt nya bekantska-
per. Benfynden anger exempelvis att galtarna kastrerades just innan de blev könsmogna och att björnfällar har täckt golven. Skinnen är sedan länge förmultnat men klorna, som satt kvar på tassarna, finns belagda. Säden har förvarats i stora lerkärl. Mesta brödet bakades på korn men även vete, havre och råg odlades.

Av metallföremål finns främst bronssmycken och beslag bevarade medan järn är förhållandevis ovanligt. Föremål av trä är ytterst sällan bevarade men genom husbränningen har ibland delar av föremålen förkolnat. En liten del av en svärdsskida, dekorerad med ormliknande slingor, är ett exempel på detta.

Att även rester av de boende finns kvar ger oss möjlighet att få kunskap om bl.a. diet och hälsa. Som förväntat har merparten av födan kommit från land även om stora torskar från Öresund ibland stod på menyn. Vissa analysvärden tyder på antingen ett inslag av sötvattensfisk eller spädgris och dilamm. Eftersom det finns få ben av sötvattensfisk så är det senare alternativet mera troligt. Undersökningarna av människoben fortsätter.

Ett residens med unik kontinuitet

Undersökningarna i Uppåkra fortsätter att öppna upp för nya perspektiv i järnåldersforskningen. Undersökningen av hallsekvensen ger en bild som på flera sätt står i samklang med undersökningen av kulthuset. Från andra centralplatser och aristokratiska miljöer, exempelvis Gudme på Fyn och Järrestad i sydöstra Skåne, känner vi till förekomsten av två byggnader invid varandra; en mycket stor och en ganska liten (Söderberg 2005). Den större benämns ofta »hall», den

mindre »kulthus». Terminologin är problematisk, och begreppen används inte enhetligt. I just den här artikeln har vi valt att benämna den lilla byggnaden för kulthus och den stora byggnaden för hall. En grundläggande skillnad dem emellan skulle kunna vara att den mindre byggnaden i huvudsak användes för offentligt präglade ceremoniella och kultiska ändamål medan den större inrymde fler funktioner, av såväl offentlig som mer privat karaktär.

Till detta kommer så en tredje byggnad, hus A, som av allt att döma var av betydelse då den brändes under 400-talet. Vi vet i själva verket inte så mycket om denna byggnad för närvarande. Bortsett från brandlagret har endast ett mindre schakt grävts djupare på platsen. Av detta tycks det inte som om hus A hade några föregångare, lika lite som det fick någon efterföljare. I så fall avviker hus A påtagligt från kulthuset och hallen i detta avseende.

Ser vi till sekvensen av hallar så återstår det mycket arbete, till exempel att analysera fyndspridningar för att belysa rumsligheten. Det kan då konstateras att mer täckande analyser för närvarande endast kan göras för hus B, som dateras till folkvandringstid. I de yngre hallarna (C och D) är lager endast sporadiskt bevarade, och i den äldre (E) har endast små ytor undersökts. Hypotetiskt kan vi slå samman samtliga hus i sekvensen som undersökts – inklusive Vifots hus – och göra oss en preliminär, impressionistisk bild av fyndspridningen. Förutsättningen är då att det konservativa drag som i övrigt gör sig starkt gällande i denna miljö också är någorlunda giltig för hallarnas rumslighet. Bågar-glas och olika typer av praktföremål finns då främst i öster. Ser vi till Vifots undersökning av huspartiet under svinhuset, och jämför med de nu undersökta ytor i väster, så kan man inte tala om några egentliga praktföremål i denna del av byggnaderna. Fyndmate-

rialet domineras av djurben, keramik och sädeskorn. Därutöver finner vi en rik variation av bruksföremål såsom delar av vridkvarnar, knack- och malstenar, hantverksrelaterade föremål i synnerhet från textilhantverk, samt personliga tillhörigheter i form av exempelvis pärlor och kammar. Vi kan då spekulera i en indelning med en offentligt betongad del i öster – en sal i direkt anslutning till kulthuset – och en mer privat, eller kanske snarare hushållspräglad, del i väster, med utrymmen för kök, förråd och tjänstefolk.

I såväl kulthus som hall är intrycket av kontinuitet påfallande starkt. Byggnad har uppförts på byggnad. Trots upprepade bränder har nya hus byggts upp och av lagerföljden att döma tycks det ha skett utan längre uppehåll. Vi kan föreställa oss familjer och släkter detroniserade av medtävlare, som gjorde anspråk på makten. De nya makt-havarna valde att uppföra nya hus på exakt samma plats, av skäl som vi bara kan spekulera i. En förklaring är att platsen i sig, i kraft av sitt anseende och sin historia skänkte makten och dess temporära innehavare fortsatt legitimitet.

Ska vi däremot försöka se till vilka förändringar som skedde i residenset är det svårare. En slags brytpunkt finner vi i 200-talet e. Kr., då kulthuset uppförs i enlighet med ett av allt att döma mycket framgångsrikt koncept som man sedan reproducerar genom århundraden. En annan brytpunkt finner vi kanske i 400-talet, då hus A byggs och bränns. Just denna byggnad tycks inte ha någon föregångare och återuppfördes inte heller. Varför? Kan det vara för att händelserna i samband med såväl byggnation som bränning var av speciell dignitet, vilket fynden av guldbrakteaterna låter antyda?

Sammanfattningsvis förstärker undersökningarna av hallsekvensen uppfattningen av Uppåkra som en helt unik plats i norra Europa i fråga om platskontinuitet, förekomst

av kulturlager och bevaringsförhållanden. Ändå är det uppenbart att man även i andra härskarmiljöer i det längsta strävade efter att upprätthålla platskontinuiteten i residenset och därigenom demonstrera sin naturliga, hävdvunna rätt till makten.

Epilog

Sedan 2007 har utgrävningarna i Uppåkra inriktats på hallsekvensen. Men det finns mycket mer att undersöka inom Uppåkrabyndplatsen. Dessutom är det viktigt göra en samlad analys av det material som har grävts fram och utvärdera detta innan det blivit alltför omfattande. Graden av komplexitet har ökat påtagligt och för att kunna ta tillvara och bearbeta all information behöver undersökningen bedrivas med större kontinuitet än vad som är möjligt för närvarande. Det finns också många andra frågor om Uppåkra som är viktiga att försöka belysa. Vi vill veta mer om »stadsplanen» och hur den förändrades över tid. Hur stort var residenset? Hur såg bebyggelsen ut i övrigt? Kan vi finna spår efter exempelvis gränser, vägar, verkstadsområden och marknadsplats? Var begravdes alla människor som befolkade platsen?

Som ett led i detta sökande påbörjades år 2010 ett samarbete med *Ludwig Boltzmann Institute for Geophysics and Virtual Reality* i Wien. LBI avser på sikt att göra storskaliga prospekteringar av hela byndplatsen, med magnetometer, georadar och uppmätningar av topografin med flygburen laserscanner. Delar av detta arbete är gjort och i mätdata framträder så kallade anomalier som kan antyda läget för exempelvis gravar, grophus och stolphus. Tanken är att välja ut vissa av dem för arkeologiska undersökningar. Detta arbete påbörjades under 2011 och fortsatte under 2012, parallellt med undersökningen av hallsekvensen. Under 2011 undersöktes en grav strax väster om kyrkogården vars

konstruktion med ett ringformat, stenfyllt dike och en inre rektangulär stenläggning visade sig stämma mycket väl överens med data från prospekteringen.

Graven visade sig emellertid vara äldre än både järnåldersboplatsen och de synliga gravhögarna på platsen, vilka på goda grunder bedöms härröra från bronsåldern. Det faktum att den nu undersökta graven uppfördes redan omkring 2000 f. Kr. – under sen-neolitikum – ger en fingervisning om platsens betydelse och bruket av den i ett mycket långt tidsperspektiv. Det kan tilläggas att gravens konstruktion är av ett slag som hittills inte har påvisats i Skåne: Liknande gravkonstruktioner är i första hand kända från jylländskt område.

Den undersökta graven öppnar också dörren för ett järnåldersperspektiv: Hur tedde sig Uppåkra i ett tidigt skede av centralplatsens framväxt? Det finns många exempel på hur järnålderns elitskikt använde sig av såväl äldre monument och naturformationer i landskapet som genealogier för att understryka sin hävd och, i förlängningen, att manifesteras rätt till mark och makt. Som framgår av figur 1 uppfördes residenset i Uppåkra invid en gammal kommunikationsled, den s.k. Bronsåldersvägen (Eriksson 2001). När man valde denna miljö, där leden passerade genom ett gravfält från sten- och bronsålder, var det säkert för att den uppfattades som attraktiv på flera olika sätt. När residenset väl fogats in bland de gamla monumenten hade man skapat en ny konstellation av fysiska och mentala sammanhang. De gamla monumenten kunde tillskrivas nya betydelser och fylla nya funktioner.

Summary

The largest and most substantial known Iron Age settlement in Sweden is situated between the historical villages of Stora and

Lilla Uppåkra at the coastal plain to the south of Lund. The settlement qualifies as one of the most outstanding “central places” in Scandinavia, a “town before towns”. The aristocracy of the Iron Age societies resided in Uppåkra for a thousand years, c. 100 B.C. – 1000 A.D.

In 1996 an archaeological project was initiated by the department of Archaeology at the University of Lund in order to throw light on the settlement which has been known since 1934, when a minor excavation was carried out in connection with the construction of a new parsonage.

Excavation results have been published in previous issues of *Ale* (Larsson & Hårdh 1998; Larsson 2006). The current article is a preliminary account of excavations carried out during 2005 – 2012. The main object was to investigate a sequence of large hall-buildings situated close to the ceremonial building which was published in 2006. The halls were built at the same spot and test pits in the up to two meter thick cultural layer indicate that there is a continuity of large houses on top of another, reaching back to the first century B. C. The uppermost part of the cultural layer has been investigated, with halls from the Migration period to the Viking Age (c. 500 – 1000 AD). The find-material is very substantial and varied and contains a lot of high-status artifacts, exemplified in the article. Together with the ceremonial house the sequence of hall-buildings form the nucleus of an impressive aristocratic residence.

Since 2010 a large-scale geophysical mapping of the site is carried out by the *Ludwig Boltzmann Institut für archäologische Prospektion und virtuelle Archäologie* in Vienna. Trial-trenches have already been excavated at some of the identified features. So far a late Stone Age grave and a Roman Iron Age – Migration Period workshop quarter in connection to the residence has been excavated.

The aim is to continue this work in order to gain a more thorough understanding of the overall structure of the site.

Referenser

- Axboe, M. 2008. Guldbrakteater. I: Adamsen, C., Lund Hansen, U., Nielsen, F. O. & Watt, M. (red.). *Sorte Muld*. Rönne, s. 34–41.
- Eriksson, M. 2001. En väg till Uppåkra. I: Larsson, L. (red.) 2001. *Uppåkra. Centrum i analys och rapport*. Uppåkrastudier 4. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 36. Stockholm s. 167–176.
- Helmbrecht, M. 2012. A Winged Figure from Uppåkra. *Fornvännen* 2012, s. 171–178.
- Larsson, L. 2002. Uppåkra – Research on a Central Place. Recent Excavations and Results. I: Hårdh, B. & Larsson, L. (eds.) 2002. *Central Places in the Migration and Merovingian Periods*. Papers from the 52nd Sachsensymposium Lund, August 2001. Uppåkrastudier 6. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No 39. Stockholm, s. 19–30.
- 2003. The Uppåkra Project. Preconditions, performance and Prospects. I: Larsson, L. & Hårdh, B. (eds.) 2002. *Centrality – regionality*. The Social Structure of Southern Sweden during the Iron Age. Uppåkrastudier 7. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No 40, Stockholm, s. 3–26.
- 2006. Till ära för människor och gudar! Ett trätempel från Uppåkra. *Ale* 2006:1, s. 1–11.
- 2011. A ceremonial building as a »home of the gods»? Central buildings in the central place of Uppåkra. I: Grimm, O. & Pesch, A. (ed.). *The Gudme-Gudhem phenomenon*. Schriften des archäologischen Landesmuseums Band 6. Neumünster, s. 189–206.
- Larsson, L. & Hårdh, B. 1998. Uppåkra – en central plats under skånsk järnålder. *Ale* 1998:1, s. 1–14.
- Larsson, L. & Lenntorp, K. M. 2004. The Enigmatic House. I: Larsson, L. (ed.) 2004. *Continuity for Centuries*. A ceremonial building and its context at Uppåkra, southern Sweden. Uppåkrastudier 10. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 48. Stockholm, s. 3–48.
- Magnell, O. 2011. Sacred Cows or Old Beasts? A Taphonomic Approach to Studying Ritual Killing With an Example from Iron Age Uppåkra, Sweden. I: Pluskowski, A. (ed.). *The Ritual Killing and Burial of Animals: European Perspectives*. Oxford, s. 192–204.
- Oehrl, S. 2009. Wieland der Schmied auf dem Kistenstein von Alskog kyrka und dem Runenstein Arde kyrka III – Zur partiellen Neuelesung und Interpretation zweier gotländischer Bildsteine. I: Heizmann, W. (ed.). *Analecta Septentrionalia: Beiträge zur nordgermanischen Kultur- und Literaturgeschichte*. *Festschrift für Kurt Schier*. Berlin, 540–566.
- Söderberg, B. 2005. *Aristokratiskt rum och gränsöverskridande. Järrestad och sydöstra Skåne mellan region och rike 600–1100*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar Skrifter, 62. Stockholm.
- Vifot, B.-M. 1936. Järnåldersboplatsen vid Uppåkra. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1936, s. 97–141.
- Wells, P. 2008. *Från barbarer till änglar. De mörka århundradena i nytt ljus*. Stockholm 2008.

En karpuppköparens vedermödor i Helsingborg påsken 1764

Källpublikation ur Bjersgårds arkiv

Av Torsten Hannrup

Fil.mag, Klippan

Genom källpublikationen av ett dokument rörande en handelsresa över Öresund och genom kommentarerna av denna kommer vi i verklig närkontakt med ett stycke vardagsliv på 1700-talet. Vi får bl.a. följa de många tämligen komplicerade praktiska åtgärder som en köpman som bedrev utrikeshandel måste vidtaga.

Artikeln som går ner på personnivå, ger också inblickar i hur utbredd korruptionen var vid denna tid. Därtill belyses hur en huvudgård – i detta fall Bjersgård – kunde ha sidonärningar och biinkomster utanför jordbruket.

Red.

Bakgrundshistoria

Min forskning i herrgården Bjersgårds och Klippanbygdens äldre historia har bl.a. lett fram till ett udda dokument om karphandel. Bjersgård, beläget i Gråmanstorps socken, Norra Åsbo härad (c:a 3 km norr om tätorten Klippan), har i så gott som obruten följd varit i ätten Gyllenstiernas ägo sedan mitten av 1500-talet. Den nuvarande ägaren, Sten Gyllenstierna, är den 15:e generationen Gyllenstierna på gården. Från 1823 utgjorde Bjersgård och Krapperup ett gemensamt fideikommiss, som bestod fram till dess fideikommissinstitutionen avskaffades på 1960-talet. Godsens gemensamma historia är bakgrunden till att Bjersgårds gamla, omfattande arkiv nu finns på Krapperups slott, dit det flyttades vid fideikommissets upphörande och fick ändamålsenliga lokaler tillsammans med Krapperups eget arkiv.

För några år sedan visade mig Lillemor

Nyström, som har hand om arkivet på Krapperup, några dokument som låg okatalogiserade i en låda (en s k »sump»), och bad mig läsa dem, så att vi skulle kunna avgöra var de hörde hemma. Bland dokumenten fanns det som följer i denna artikel. Det stod strax klart, att det borde placeras i Bjersgårds arkiv, där det idag är katalogiserat under DII:1 nr 3.

Dokumentet är osignerat, men författarens svårlästa namn nämns inuti det. Troligen har man på Bjersgård hört talas om karpuppköparens berättelse och skaffat sig en kopia. Eftersom karporna köpts på Bjersgård och herrgårdens frälsebönder anklagas för att ha misskött transporten, var man nog mycket intresserad av uppköparens upplevelser.

Här nedan följer dokumentets innehåll med bibehållen 1700-talsstavning. Förklaring av ålderdomliga ord, uttryck och termer finns i noterna.

Inledningen av dokumentet om karphandeln.

Sanfärdig berättelse öfwer den olyckeliga resan, jag gjorde ifrån **Biersgårds** Herregård till **Helsingborg** med lefwande Karp i Tunnor dem jag tänkt färja öfwer till Danmark till **Sahlu** med de omständigheter, som derwid mött mig:

Then 19 sistledne **April** Klockan 4 eftermiddagen reste jag ifrån **Biersgård** lastad med lefwande Karp utj 6 tunnor med watn på 3ne wagnar till **Helsingborg** at sedermera derifrån således öfwerföra berörde fisk till Danmark.

Under vägen till **Helsingborg** gick alt wäl; ity¹ at Skiuts böndrna² woro beskedelige, willige och muntre, at efter min anwising både kiöra jemt och stadigt så ock hålla ständigt friskt watn på Fisk Tunnorne: önskeligt hade warit, at de således hållit ut.

Dhen 20de klockan 9 Förmiddagen kom jag med Fisken oskadd och frisk fram till **Helsingborg**, så at ock de Fiskar jag haft lösa i wagen, at skänka bort, woro lefwandes; wid ankomsten lät jag wagnarne hålla utan för Staden wid Lands crona Porten, och gick in, at anmähla mig hos **Controleur Appelberg**, som med höflighet lofwade mig wanligt bistånd.

Efter slutn Högmässa, angaf jag wahan i berörde Tullport till Landt Tulls afgiften, och gaf Tullskrifwaren i **present** 1. Karp god för 4. dahler Silfwermynt³.

Sedan anmälte jag mig hos **Commendanten**⁴ med mitt rese Pass⁵ till påskrift, hwilcken fick af mig till skänks 3. Karpar, goda för 14. Dahler Silfwermynt, men de 2 måtte jag gifwa honom dagen efter den 21. innan jag fick mitt Pass påskrifwit emedan han ej war nögd⁶ med den, jag gaf honom dagen förut.

Derefter angaf jag wahan wijd stora Siö Tullen till Siö tulls och **Licentens**⁷ ärlä-

gande, då jag förährte **Contr: Appelberg** 5. Karpar goda för i det minsta 18 Dahler Silfwermynt, men Tull förwalltaren war ej hemma; ty⁸ fick han intet.

Widare angaf jag mig jämte wahan hos **Tolags**⁹ skrifware **Roman** till frij utförsell, hwilcken jag gaf 4. Karpar goda i det nogaste för 16. Dahler Silfwermynt, M.¹⁰ Roman war ej nögd med de 3 första han fick; ty tråglade¹¹ han 1. af mig wid afresan om aftonen d. 21.

Sidst sökte jag Färije mans Ållder Mannen om Båth och gaf honom en **Salut**¹² på 16 skilling samt för beswäret efter¹³ jag af **Contr: Appelberg** war för buden gifwa honom Karp som han likwäl begärte.

Widare gaf jag **Inspectoren Swerdseger** 2 Karpar goda för 6 Dahler Silfwermynt samt Siötulls **visiteuren**¹⁴ **Wåntorp** 1. Karp god för 4 Dahler Silfwermynt.

Min **Souceur**¹⁵ bestog sig ret så till 16. Karpar för 62 Dahler 16 öre Silfwermynts wärde, förutan 8 stycken Karpar, hwilcka Tull Förwaltaren, **Controleuren** och **Inspectoren** fingo af mig den förra resan, och efter mit köp den gången då woro wärda 24. Dahler Silfwermynt, gör tillsammans 86 Dahler 16 skilling Silfwermynt, som altid kunde wara nog Spillegods och Skänck för 2. så ringa resor, och wida öfwerstrider den äskade¹⁶ Tullen, den jag likwäl aldrig skulle nekat utan gladeligen gifwit, om jag icke igenom en samwets lös och ochristelig medfart¹⁷, lijdit så stor skada, at jag war utom stånd, at fullgiöra, hwad jag wille.

Dhen 20de eller Långfredag Klockan 9. F:m: stack op en Nordnordvästlig Storm, som gaf tillfälle till min olycka på följande sätt, ty i och för sig seht war Stormen mig intet emot, om Folcket warit wihligt och redeligt, ty

1mo war winden gerade¹⁸ med och undan före:

2do Fordrades till min tunga last, emellan 6 watn fulla Tunnor, en stor Båth och 50. a 60. Tunnors drägt¹⁹, hwilcken altid kunde segla med en så swår last utan fahra i den stormen: men jag war dömd till att lijda.

Sedan jag nu som för bemält är giort anstalt, wille jag öfwertala Skiuts bönderne at wänta till Lögerdag²⁰ morgon, så det jag kunde undwijka den olycka som redan syntes hota mig, dermed at jag på widrigt försök, kunde med oskadd wahra köra hwart jag welat, så ock haft hielp, at ständigt hålla friskt watn på fisken. Jag tillböd dem friskt förplägning för sig och hästar, jag hotade dem med klaga för Herrskapet; men det halp hwarcken lock eller hot, de wille intet, de påstodo sig giort sin äcka²¹, ja det gick så långt, at de hotade mig med stryk; jag måste låta dem köra in i staden klockan 4 E:m:, lägga af Tunnorna i en gård, och köra sin wäg, jag blef således nu lämnad hielplös och öppen för Hellsingborgarnes sielf behageliga medfart.

Man fick nu weta, at lefwandes Karp war kommen till Bys²², en ewig hop folck kom och wille köpa: jag kunde i anseende till mit inköp intet sällga denna wahran till Folck, som ej har **Solidite** /: gif bonden gröt så känner han maten :/ De hade aldrig gifwit mig 2/3 delar af mit inköp; ty sade jag rent nej; fördenskull skulle nu alla hinder läggas för min resa.

Ålder Mannen tillsade wäl²³ strax en Båth till min öfwer försell, som tilhörde Färije Männen **Nils** och **Petter Romare**²⁴, hwilcka

hade **Touren**: men de woro både borto, den ena i **Malmö**, den andra i **Köpenhamn** /: om sant wahr :/ ty skulle hustrurne skaffa andra Färije Karlar i Männenes ställe det de wäl gjorde: men troligst som de wille; ty den ena **Sven Knutsson** war den liderligaste²⁵ menniskia i et helt Lähn, inom 24. timars tijd räknadt från klockan 4: E:m: den 20. såg jag honom 4. gånger full och 3. gånger halfnyckter. Ty det sidsta ruset hade med sig på resan; den andra hwars namn jag ej fick weta, eller knapt såg, gjorde sig siuk; ty at han war siuk, tror jag näppeligen; ty sedan jag gådt ifrån honom om morgonen den 21. klockan ½ 4: F: m: då han sade sig wara siuk, gick han ut och war ej hemma i hela dagen: härlig anstalt och hielp.

Härefter skulle jag nu gäckas²⁶ upp i ögonen; utan at få säga et ord. Det föregafs nu at stormen den aftonen woro för starck, så at ingen utan fahra kunde gifwa sig på Siön; detta besannades af **Contr: Appelb.**, Ålderman och fler tillstädes warande; ty woro bäst, at jag blefwo stilla tills om morgonen den 21. då jag skulle komma uth så bitida jag wille; hälst man då hade dagen för sig, imedlertid²⁷ skulle dragaren²⁸ beordras med mera. Jag lät mig nöija, och beställde dragaren, at wara tillstädes nästa morgonen bittida klockan 3 F: m: at bära Tunnorne i båthen, hwartill **Contr: Appelberg** sielf gaf dem **ordres**. NB²⁹ alt här till war **Controuleuren** gunstig och drifwande just som han war förra resan: men huru han sedan war sinnat wet han bäst sielf; hade han warit så drifwande denna som förra resan, tror jag säkert, at det gådt lijka fort; ty han **Comenderar** all sådan Siöfart **Souveraint**, han må inhwända hwad han will: åtminstone såg jag honom intet sedan förr än klockan 2. E: m: den 21ste.

Sedan om aftonen syslo satte jag mig med at giuta friskt watn på Fisken, då jag under tiden hade oräkneliga besök av Fiske Köpare

dem jag för ofwan anförde orsaker alla af-slog; Sedan sökte jag, at om aftonen blifwa aldeles klar; mit Pass hos **Commendanten**: men jag fick i stället för Passet, en skamlös med owett full mund, twifwelsutan för det han fådt förlitet Karp, hwarmed jag måtte gå till Sängs.

Dhen 21. eller Lögerdagen klockan $\frac{1}{2}$ 3. F: m: steg jag opp och fant wädet hade sacktadt sig; ty gick jag, at wäcka opp Färijemännen: den ena **Sven Knutsson** fick jag wäl uhr sängen; men innan klockan 4. war han så full, at han knapt kunde styra sig sielf mindre en Båth, den andra war som sagt är, siuk, beklageligt det ej war sant. Jag gick till **Romarnes** hustrur och bad dem skaffa andra karlar. De lofwade wäl sådant: men om det skiedde tror jag näppeligen; ty klockan F: m: 9: sade de sig ingen kunna få, utan at jag såg någon liknelse till hielp. Jag beswärade mig hos Ällder Mannen; men fick ingen annan tröst, än at **Touren**³⁰ intet kunde förbigås, hwad frätande ångest och bekymmer gjorde mig wet Gud och jag, hälst stormen fram på alt mera tilltog.

Utj detta bekymret gick jag halft förtwiflat wid Siön då Ällder Mannen med flere des likar giänte **Sven Knutsson**, som nu kom ned halffull, och halfsofwande, hade satt sig före, at **agera**³¹ mig. Än hette det, at stormen war för starck, så at ingen kunde segla, mindre kunde någon landa wid danska Wallen³² för den starka Siögången, hwarföre jag skulle wänta till aftonen, om wädet sacktade sig, än inwändes, at 2. Man omögeligen kunde regera Båthen; utan de borde wara flere. Wijdare sades, at danska Fiske leijett³³ **Slätten**, som jag utwalt till oplags Platts, derföre at jag derstädes genast kunde få landt skiuts, samt hade tillgång till friskt watn, woro en oloflig Plats, ty kunde de intet föra mig dijt, men wille jag til **Köpenhamn** eller **Hellsingborg** skulle jag komma fort: med

mera inwändningar, ty annat war det i sanning intet, så at jag innan aftonen samma dag öfwertygade³⁴ dem om deras ords list, fallskhet och lögn. Jag swarade, det jag woro lijka nögd på hwad ortt de wille sättia mig i land allenast jag kommo statt³⁵, ja jag gick så långt, at jag böd dem 50 Dahler Silfwermynt i frakt för båten eller resan, som dock efter **taxan** ej är mer än 15. Dahler Silfwermynt och: wille dessutan gifwa 1. Ricksdahler dansk eller 6 Dahler Swensk till 3die Man på båthen; Men det war deras upsåth³⁶ at skada mig, och ej deras alfwar, at komma fort, så stadnede³⁷ alt hos dem utj löse ord, och nöije i min olycka, så at mina ord gällde intet, när det skulle til **extremite**³⁸.

Ledsen wid et sådant gäckerij och lösa ord, gick jag bort at ömsa³⁹ friskt watn på fisken, samt med 2. Karpars tillgift lösa igen mit resepass hos **Comendanten** som ock skedde, då ock en mängd fiske handlare sig infunno och wille köpa Karp och ibland dem **Directeuren Cösters**⁴⁰ dräng hwilcken jag lemnade 1. Karp, för hwilcken jag den dagen säkert fådt i Säländ⁴¹ 6 Dahler Silfwermynt, men jag fick för den samma ej mer [än] 2. Dahler Silfwermynt, jämte en god måltid mat, hwilcken jag i sanning rätt wäl behöfde; ty den war den endaste jag fick under hela mit wistande den gången i Hellsingborg, emedan jag intet kunde få en beta⁴² fahl⁴³ för pengar; Det såg ut, således, som jag den gången war dömd at i alt lijda hinder.

Efter måltiden gick jag åter bekymrad och ängslig till Siön, at se efter räddning, då jag fant, at Stormen war dubbelt starkare än om morgonen: icke desto mindre kom en hälften mindre båth än den som skulle föra mig öfwer, ifrån danska landet eller **Helsingör** lofwerande⁴⁴ mot stormen up till Hellsingborgs brygga. Jag bad danske Färije Mannen, med hwilcken jag war känd, at han wille föra mig och Tunnor öfwer til Sälländ, det han

ock lofwade mig, allenast jag wille förlijka mig med Swenska Färije Mans laget. Jag gick straxt, at söka Äldermannen, den jag omsider fant på gästgifwaregården i sällskap med **Contr: Appelberg** och flere öfwer en Middags Måltid: jag begärte af honom lof, at få föllija Danska Båthen med min wahra, emot skiälig betalning till Hellsingborgs Färije Mans Laget, men fick intet annat swar, än de frågade mig om jag ännu intet wille sällija Karp, hwartill jag swarade neij, detta wiste alltså hwad de förde i skiöllden emot mig, jämväl sågo de sielfwe, at deras föregifwannde⁴⁵ af starka stormen war fallskt och ogrundat.

Dock detta gjorde så mycket, at skammen om ock någon fans hos dem, dref dem at de, sedan de lycktat⁴⁶ Måltiden Klockan 2. E: m: begynte omsijder giöra anstalt om min öfwerfart; Båten skulle läggas fram till Bryggan, utredas, och barlastas med mera, som drog ut till Klockan 4 om aftonen den 21. Här mötte mig åter ett nytt hinder.

Dragarna fingo, som sagt är, dagen förut den 20 **ordres**, at wara tillstädes om morgonen Klockan 3 den 21, men de syntes intet hela tiden, och med alt mit löpande kunde jag icke få dem fatt ens då de behöfdes; omsijder fick jag weta, at de woro på enskilt arbete utj en Kåhl hage, som tillhörde **Tolagsskrifware Boman**, belägen snart⁴⁷ utom staden. 2ne gånger måtte jag löpa dijt och derifrån innan jag fick dem till Siön, när de änteligen kommo ned, fordrade de förut⁴⁸ 3: Dahler dragarelön, det de ock straxt fingo: men då de skulle bära Tunnorne till Siön slogo de mer än hälften watnet ut, at dermed lätta bördan för sig, men rättare sagt, at dermed desto snarare döda fisken. Jag förböd dem wäl sådant men kunde [eij]⁴⁹ hindra det; ty jag hade ingen trogen wän, och sielf måtte jag wara wid Siön at förekomma all wårdslöshet och tiufnad med mera. Jag påstod ock, at de

skulle fylla tunnorna igien, som de nekade om de eij fingo bruka Saltsjö watnet, hwilket jag som orimeligt afslog, och måtte låta mig nöija, således hulpo⁵⁰ ock dessa dragare till min olycka; utan twifwel dertill uphissade⁵¹, af fiske köparne: eller troligast af **Boman**, som med alt skiähl kan slutas: af

- 1 mo at **Boman** är deras För Man;
- 2 do at de woro på hans enskilta arbete;
- 3 tio at de swarade mig då jag wille hafwa dem till Siön, det de icke gingo utan sin För Mans **ordres**;
- 4 o at de af egen myndighet och behag hanterade min wahra;
- 5 o war denne **Boman** till städes wid Siön, och sade med häpen förundran, då han såg ned i tunnorne, at det gjorde honom godt, NB i sanning ondt, at fisken ännu lefde, då han tröglade af mig en Karp till.

Änteligen släpte wij Bryggan Klockan ½ 6. om aftonen och seglade på 1 ½ tima så när 3 mil. Under wägen begärde Färije Män af mig lof, at sätta i land wid **Slätten**, hwilket de sagt wara en olaglig plats, efter dijt war närmare, hwilket jag, som jag det weste förut, samtyckte, så at wij kommo tijt Klockan 7. då jag med **Slätten** Fiskarns ord bewiste Hellsingborgs Färije Mäns ord om den Swära Landgången wara en lögnacktig och fallsk inwändning, som alt det öfriga de föregåfwo. Till mit uppehåll⁵².

Wijd ankomsten till **Slätten** satte **Sven Knutsson** sig wid bordet at sofwa 4de ruset af sig. Jag höfde⁵³ wäl friskt watn på tunnorne genast medan landkarlen kom ned till Siön: men icke desto mindre woro alla fiskarne, så när som 11. stycken döda som jag förut med ängslan både wetste⁵⁴ och mig förestälte, hwilket här[r]örde⁵⁵ i synnerhet dels af Tunnornas långa stilla liggande dels ock af den sista watnlösheten, utan min den minsta skulld.

Detta är nu förloppet af denna olycksresa, med alla de **Ellaksta**⁵⁶ Listigheter, **Intriguer**, krokas och inwänningar som spelles emot mig, hwilcket alt jag med ojäfwige witten, och gilltiga skiähl will och kan bewisa: deremot trotsar jag Hellsingborgarne frijt, at deras samweten om något ock finns, illa såg det då ut, då måste med blygsell erkänna sanningen af alt ofwanskripte ehuru de söka öfwerstryka sina giöromål med fahla ursäckter.

Af alt detta ofwan anförde, följijer altså sohlklart och oemotsägeligen

1mo At om Skiutsbönderne blifwit hos mig till Lögerdagem hade aldrig Hellsingborgarne biudit till detta ofwanberörde emot mig; emedan jag så snart jag märckt listiga grep genast kört annorstädes, och betalt min Småtull⁵⁷. Men när skiutsen war borto, hade de öppet hugg på mig som nu intet kunde komma uhr stället utan deras hielp alleskönds⁵⁸ på listigt sätt war nekat, så at jag tror säkert at skiuts bönderne och Hellsingborgarne denna gången gjorde et. **Döme Gud**⁵⁹.

2do At Hellsingborgarnes föregifwande, at Fisken dödde deraf, at jag gaf dem brunwatn, som jag hört sägas, är lögn och list, kan jag bewise med Edsworne attester af danskarne, som äro i dy⁶⁰ måhl dubbelt klokare än Hellsingborgarne och föra, ja wärckeligen uppehålla sådan fisk i brunwatn, såsom det bästa och friskaste, des bättre wet en hwar klok at af alt watn i Skåne **Helsingborgs** watn är det friskaste.

3o Om **Calamnier**⁶¹ om min Person och upförande skulle utspridas, så war en sådan medfart nog mäcktig at giöra en starckare man än jag full af förwirring, ångest och förtwiflan, som nu såg mit lilla, enda och lofliga⁶² Nähringssätt på en gång så skändeligen, oskyldigt och samwetslöst förstöras, mig Qirman⁶³ till obotelig skada.

4o Om det wärde, jag satt på skänckte fiskar tyckes stort så behierte⁶⁴ en hwar, at, om jag den 21. Lögerdagen eller Påskeafon kommit ut från Skåne klockan 5. om morgonen hade jag säkert kommit till Danmark klockan 7. nästderpå följande, och innan klockan 12. middagen haft afsålt, och giärna fådt 2 marckr dansk för hwar marck, som giör 40 Dahler lispundet⁶⁵, NB emot högtiden⁶⁶, så faller alt twifwelsmåhl i detta fall, detta måtte jag med grämlse höra af mina danska Köpmän, då jag en gång sedan war derinne, at de gierna den dagen gifwit mig to marck för 1 marckr Karp.

5o At **Contr: Appelberg**, då jag första gången hos honom förfrågade mig, om jag fingo föra sådan fisk öfwer, gaf mig det råd, at det woro bäst taga peningar af danskarne och låta dem hämta fisken, gifwer mig anledning tro, det tro det denna upförsell warit upsätelig: men hålst ämnat en dansk, Samwetslöst. Herren löne.

6o Ytterst har jag af trowärdig mend hört, at en ifrån Hellsingborg, som jag trodt wara en af mina NB förföljare, öppenhiertigt betygat och bekänt på ett ställe at jag wid denna Karpresa af Hellsingborgarne lidit den största och oförswarlig orätt.

7o Om alt detta kommer under en owälldig domares skärskådan, tror jag mig blifwa frijdömd ifrån deras fordringar, dem de nemligen Hellsingborgs wederbörande med skiäl böra och som de taga hos hwar annan inbördes till des de blifwa förnögde⁶⁷ betalte. Imedlertid skall aldrig allas rättwisa domare slippa at höra mina trägna suckar om hämd⁶⁸ (;) öfwer en så grym, listig och samwetslös medfart döme och löne gud.

Hyby⁶⁹ den 3 Decembr 1764

(Underskrift saknas)

Kommentar

Odling av karp spred sig under medeltiden norrut i Europa och har troligen redan då införts i Danmark. Karp blev en uppskattad proteinkälla under de många fastedagar, som föreskrevs av den kristna kyrkan. Det var ingen slump att det var vid klostren, som karpodlingen utvecklades. På Bjersgård kallas två av fiskedammarna för Munkadammarna, den ena av dem mycket stor, ca 600 m lång och med en största bredd av ca 400 m. Herrevadskloster, som dominerade i trakten under den katolska tiden, ligger bara en mil från Bjersgård.

Under 1700-talet fanns karp- och ruddammar vid många skånska gods och prästgårdar. På Bjersgård fanns det 1767 tolv sådana dammar. Karporna brukade tagas upp ur dammarna, som då torrlades, vid 3–4 års ålder. De vägde då omkring 2 kg. Karp och ruda är de stryktåligaste och minst syrekrävande av alla fiskarna i det stora karpsläktet, vilket gjorde att de kunde transporteras långa

sträckor. För att hålla dem vid liv räckte det att packa dem i lådor eller flätade korgar med fuktig vitmossa.

När karpresan företogs 1764 var majoren, baron Nils Gyllenstierna (1710–1791) innehavare av och bosatt på Bjersgård. Han är känd som »andeskådaren på Bjersgård», var innerligt religiös och starkt påverkad av herrnhutismen. Men han hade även en annan, praktisk sida. Som framstående fortifikationsofficer var han bl a anlitad i arbetet på befästningsanläggningarna i Landskrona, och sysslade också med uppmätningar av vattenförhållandena i de halländska åarna för att undersöka deras duglighet som timmerflottningsleder. Hela sitt liv var Nils Gyllenstierna extremt intresserad av fiskar och fiskemetoder, på vilket område han var verkligt kunnig. Några uppgifter om just karpodling har jag inte hittat i Bjersgårdsarkivet, men väl uppsatser om fiskevård (där han var långt före sin tid), och framför allt en mängd dokument om laxfisket i Rönneå.

Tavla föreställande Helsingborg 1778 av okänd konstnär. Bild W 16, Helsingborgs Museer, Kulturmagasinet. Helsingborg. Bildkälla: Helsingborgs historia IV.

»Geometrisk Charta öfver Torget i
Hälsingborgs stadh, 2 maj 1706.»
Bildkälla: Lantmäteriet. Malmö.
Helsingborgs stad, akt 2.

Mellan Bjersgård och säteriet Lärkesholm öster om Örskelljunga är det ungefär 2 mil. Till Lärkesholm kom den 25 juli 1749 Carl von Linné på sin Skånska resa. Godset tillhörde översten, baron Berndt Wilhelm von Liewen, en uppfinningsrik och företagsam person, som Linné var mycket imponerad av. Han skriver: »Baron Liewen var en herre, som utan studier, igenom ett makalöst snille, själv inventerat ganska många och nyttiga saker för ekonomien.» Sedan följer en 14 sidor lång redogörelse för allt märkligt, som Linné såg på Lärkesholm. Bl a berättas om de 54 fiskedammar för karp och ruda, som Liewen låtit dämna upp mellan ljunbackarna och förse med »kommunikationsgra-

var». Avsnittet om besöket är högst nöjsam läsning! Man kan nog utgå från att Nils Gyllenstierna tagit del av den.

Under 1800-talet sjönk intresset för och kunskapen om karpodling alltmer, men fick en viss renässans icke minst i nordvästra Skåne under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Carl Wendt, bördig från Tyskland, köpte år 1867 säteriet Gustavsborg strax söder om Perstorp. På 1870-talet lät han dämna upp och anlägga över hundra sjöar och dammar för karpodling i stor skala. Karporna såldes i stor utsträckning i Tyskland, dit de i början transporterades med häst och vagn och senare i speciella järnvägs-vagnar. Fiskodlingen gav tidvis mycket goda

intäkter, vilket gav ägaren resurser att satsa på utvecklingen av den kemiska industrin, den som senare blev det välkända Perstorp AB. Efter första världskriget minskade karpodlingen kraftigt i betydelse.

Karpuppköparens redogörelse för sina besvärigheter påskan 1764 är väl ett försök att anlägga moteld och försvara sig mot de illasinnade rykten om honom, som tydligen var i omlopp. Man kan undra, om skjutskarlarna under Bjersgård på något sätt togs i upptuktelse av sitt herrskap för sitt uppträdande.

Det är ingen vacker bild man får av skråväsendet och myndighetspersoners som det synes självklara förväntan om mutor.

Författaren Qirman verkar vara en man med en viss bildning, och förmåga att se på sig själv och sina upplevelser med galghumor.

Summary

In 1764 a merchant was commissioned by the baron Nils Gyllenstierna of Bjersgård to sell living carp, which had been bred in ponds at Bjersgård. The fish were transported in 6 barrels loaded on three wagons from Bjersgård to Helsingborg, from where they were supposed to be ferried across to Denmark where buyers were waiting. This article contains the merchant's own detailed report of the journey and all the difficulties he encountered, resulting in the loss of almost all the valuable fish. Corruption was rife and appears to have been considered normal. Dealing with live fish was no easy task, nor did the regulations concerning foreign trade improve matters. The report is held in the archives of Bjersgård and this is the first time it has been published and commented.

Noter

¹ därför

² Skjutsbönderna är frälsebönder under Bjersgård. För äckor (körslor) till Helsingborg brukade man på Biersgård anlita sina bönder i Ausås.

³ I bouppteckningen efter Margareta Sophia Gyllenstierna på Bjersgård år 1741 upptogs 1 ko till 7–8 daler, 1 kviga till 4–5, 1 svin till 1–2 daler och en arbetshäst till ca 10 daler silvermynt. Värdet på en karp kan synas högt, men det låg väl i uppköparens intresse att ta till en smula.

⁴ Befälhavaren på Helsingborgs slott.

⁵ Vid inrikes resa måste man medföra pass ända till 1860. Se Lövgren: *Pass inom riket?* Javisst! Ale 2010:3

⁶ nöjd

⁷ licensens

⁸ därför

⁹ Tolag (eg. »tilllägg») = tullavgift vid in- och utförsel vid stapelstäder (som Helsingborg).

¹⁰ Monsieur

¹¹ »tragglade», tjatade

¹² »hälsning», honnör (muta)

¹³ eftersom

¹⁴ En visiteur gick ombord på fartyg från främmande ort och visiterade (undersökte noga) det i och för lastens förtullning.

¹⁵ Möjligen felstavning av fr secours (hjälp, bistånd, stöd).

¹⁶ begärda

¹⁷ behandling

¹⁸ ty, rakt

¹⁹ dräktighet, lastförmåga

²⁰ lördag

²¹ skjuts, körning

²² till Bys = till staden

²³ visserligen

²⁴ Släkten Romare fanns i Helsingborg redan under mitten av 1600-talet. I sex generationer var någon Romare färjekarl (färjeman), dvs skeppare som hade till uppgift att hålla båt samt svara för person- och godstrafiken över Öresund. Färjemanslaget var stadens största skråorganisation och hade under sin glansperiod på 1700-talet icke mindre än 24 ledamöter. Under någon period var ända upp till fem Romare samtidigt färjekarlar.

I våra dagar förknippas namnet Romare väl mest med »Familjen Romares Stiftelse», som driver ett välkänt äldre- och vårdboende med lokaler strax intill Pålshöskog. Det tillkom några år efter det att bröderna Wilhelm Ferdinand och Sven Christian Romare samt den senares hustru Ulrika Sofia Elisabeth 1916 genom ett testamente gjort en donation på omkring 1½ miljon kronor, den största gåva staden dittills mottagit.

²⁵ den liderligaste människa = »den störste suputen» (»liderlig» används i äldre svenska ofta om en person som super)

²⁶ narras, luras

²⁷ under tiden

²⁸ En dragare tillhörde dragarelaget, som hade ensamrätt att föra resenärers bagage från och till färjorna. Dragarelaget i Helsingborg inrättades 1735, och därmed

lades grunden till en åkerirörelse (Gamla Dragarelaget), som ännu existerar och är Skånes äldsta.

²⁹ NB = lat. nota bene (»märk väl«, obs!)

³⁰ turordningen

³¹ förvirra (?)

³² (strand)vallen, stranden

³³ läget

³⁴ överbevisade

³⁵ åstad, iväg

³⁶ avsikt

³⁷ stannade

³⁸ »det yttersta», ändpunkten, avgörandet

³⁹ byta

⁴⁰ Fredrik Wilhelm Cöster (1726–1797) började sin bana som tulltjänsteman i Landskrona, flyttade sedan till Helsingborg och var där verksam inom samma yrke. Genom ett invecklat arvskifte blev han så småningom mycket rik och kunde köpa flera fastigheter i och strax utanför staden, bl a Gamlegård, Pilshult och Fredriksdal. – Titeln direktör innehade han som chef för det lukrativa Södra dykeri- och bärgningsföretaget. Detta inrättades 1692 och hade monopol på att uppfiska skepp och gods, som strandade på kusterna av Skåne, Halland samt Göteborgs och Bohus län.

⁴¹ Sjölland

⁴² en bit mat

⁴³ till salu, att köpa

⁴⁴ kryssande

⁴⁵ påstående

⁴⁶ avslutat

⁴⁷ strax

⁴⁸ i förskott

⁴⁹ »ej» är väl utelämnat!

⁵⁰ hjälpte

⁵¹ (upp)hetsade

⁵² »försenande, hindrande. Slätten (Sletten) är ett gammalt fiskeläge en dryg mil söder om Helsingör. Det är en del av det nutida Humlebæk.»

⁵³ hävde, öste

⁵⁴ visste

⁵⁵ berodde

⁵⁶ elakaste

⁵⁷ Småtull = lilla tullen, landtullen. Tull vid införsel

från landsbygd till stad.

⁵⁸ allskönt = fastän, ehuru

⁵⁹ Döme Gud = »Må Gud Döma!» (Han menar väl att skjutsbönderna och helsingborgarna var i maskopi med varandra.)

⁶⁰ dylika, sådana

⁶¹ skadliga påståenden

⁶² lagliga

⁶³ Qirman är författarens namn. Den första bokstaven är mycket svårläst.

⁶⁴ må man betänka

⁶⁵ 1 lispund = 8,5 kg

⁶⁶ emot högtiden = vid påskan

⁶⁷ förmöjda

⁶⁸ hämnd

⁶⁹ Hyby ligger i Bara härad, norr om Malmö. Jag har i socknens kyrkböcker försökt hitta någon person vid namn Qirman eller liknande, men förgäves.

Litteratur

Fagerlund, Solveig: *Handel ochandel*. Vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv. Helsingborg ca 1680–1709. Lund 2002.

Gillberg: *Beskrifning öfver Christianstads Län uti Hertigdömet Skåne*. Lund 1767.

Johannesson, Gösta: *Hälsingborgs historia, IV:1*. Helsingborg 1969.

Linné, Carl von: *Skånska resa år 1749*. Wahlström & Widstrand 1979.

Lövgren, Anna-Brita: *Pass inom riket? Javisst !* Ale 2010/3.

Mårtensson, Torsten: *Familjen Romares Stiftelse* 1932–1957. Hälsingborg 1957.

Nordisk Familjebok, 2:a uppl. 1909–1928 (»Uggleupplagan»). Se under Karpdammar, Karpsläktet.

Rosenberg, Sven-Åke: *Hällkista och helgedom*. Brottstycken ur Gråmanstorps kyrkas och kyrksöckens historia. Klippan 1979. (Se s. 145–156 om Nils Gyllenstierna.)

Wendt, Johan: *Gustavsborgs historia*. Hässleholm 1987.

Tolkningar av några runinskrifter i Hardeberga och Simrishamns kyrkor samt Hardebergas ägare under medeltiden

Av Ulf Danell

Arkeolog. Österlens museum, Simrishamn

För några år sedan upptäcktes runinristningar i Hardeberga kyrka. Dessa tolkas, dateras och sättes in i ett historiskt sammanhang, av författaren. Kopplingen till ägarna av Hardeberga medeltida huvudgård påvisas. Den ägarelängd som redovisas till gården leder över till runristningar på utsidan av Simrishamns kyrka, vilka också analyseras.

Red.

Hardeberga kyrka

Socknen Hardeberga är belägen ungefär en mil öster om Lund. Runorna på Hardeberga kyrkas norra innervägg upptäcktes inte förrän 2002–2003, när kyrkan skulle renoveras och man tog bort puts från väggen.¹ Runorna är skadade och svårlästa, vilket kan förklara att ingen annan tolkning har gjorts tidigare. Jag fick vetskap om inskriften först i år, 2012, och efter att ha studerat den närmare vill jag lägga fram det här förslaget.

De första två runorna (EK) anser jag tämligen säkra. De följande tre är mera osäkra, medan slutet –LIS (eller –LES) är tydligt. Nästa parti är väldigt skadat och endast –U--framträder tydligt. Sedan följer en ligatur (sammanskrivning) av två runor (bindrunan A+F), innan det mest skadade partiet kommer. Här är endast första runan (H) läslig samt nederdelen av huvudstavarna. I slutet går det att skönja ett R och G. Nästa ligatur är ordet OK (med viss reservation), en otydlig

Fig. 1. Hardeberga kyrka. Foto: Författaren.

Fig. 2. Den otydliga och svårlästa runinskriften på norra långhusväggen av Hardeberga kyrka. Den kan vara inristad på initiativ av Niels Tuesen Rani i anslutning till dennes 16-årsdag den 11 augusti 1348, då han blev myndig och fick ärva godset (Harreberga gård). Foto: Författaren.

runa (K?) och ännu en bindruna (av N och U), ett T, en ligatur av H och A, samt ett S. Partiet är vittrat och skrapmärkena försvårar läsningen. Sista delen är på samma gång den tydligaste, men också mest svårtolkade. Jag föredrar den första tolkningen (fig. 5). Första runan är otydlig, förutom huvudstaven (kan vara ett E eller ett O). K är tydlig, kolon och ett tydligt B med punkter i, vilket skulle betyda att det ska uttalas som P. R och O är tydliga. Nästa runa ser ut att vara ett P, snarare än ett K, liksom nästa runa mer liknar ett E än t.ex. U. Sista runan i ordet ser först ut som ett L, men tittar man närmare kan man

se att bistaven fortsätter i ett grundare R. Sista tecknen ser ut att bestå av två ligaturer (bindrunor). Den första tolkar jag i första hand som H och A (eller O), den andra som S+S, S+E+S, S och +, N+S+E+S, eller liknande. Sammantaget tolkar jag ristningen i sin helhet, som

EK:NIKLIS:TUES:AF:HARABIARGI:OK:
KNUT:HAS: OK:BROTHER:HAS(ES).

Det är ganska naturligt att Niels nämner sin morfar Knud Pedersen Has, som han fick Hardeberga av. Bröderna Has var Niels tre morbröder; Niels, Peder och Truid, som alla

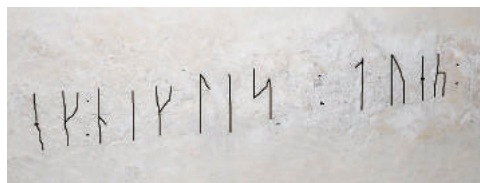

Fig. 3. Ek:Niklis:Tues: (Jag, Niels Tuesen...) Foto och bildbearbetning: Författaren.

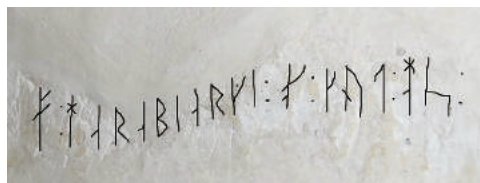

Fig. 4. ...af:Harabiargi:ok:Knut:Has: (...av Hardeberga, och Knut Has...) Foto och bildbearbetning: Författaren.

Fig. 5. ...ok:brother:Hases (...och bröderna Has) alternativt ...ok:brother:hanses (...och hans broder) Foto och bildbearbetning: Författaren.

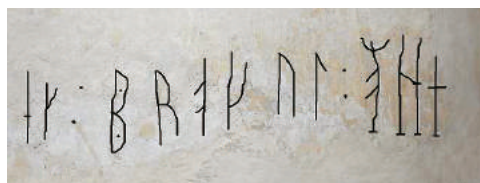

Fig. 6. Alternativtolkning: ...Ek:prokul:omne + (...Jag betraktar allt +) Foto och bildbearbetning: Författaren.

var med och bevittnade arvet i Hardeberga. Eller syftar det specifikt på Broder Peder Has, som var kannik i Lund?² Den alternativa tolkningen med den latinska formuleringen *procul omne* följt av ett kors, kan ha ett visst fog för sig, när man jämför runinskriften på Hardebergas gamla kyrkklocka från 1200-talet, som omstöptes 1846 och därför inte längre finns kvar. Inskriften på den var: *Pær krucis ok sihnum : fgiap : l : prokul : omne : malihnum + (Per crucis hoc signum fugiat procul omne malignum +)*, dvs. *Genom detta korstecken skall allt ont fly långt härifrån*.³ Ordet *procul* kan betyda både *långt*, *fjärran* och *betrakta*.

Huvudgården Hardebergas medeltida ägare

Släkterna Hase, Has

Niels Hase (ca 1250–1310) skrev sig till Skanderborg, strax sydväst om Århus på Jylland och till Dyrnæs, Draaby sn på Själland. Av hans barn är väl Ove (ca 1280–1 april 1340) den mest kände. Ove hade gift sig med Eline Jensdatter Munk till Slingerup (Slingerup sn) och Skuderløse (Teestrup sn), som han 1320 bytte mot Gåsetofte (Raklevs sn, Ars H) på nordvästra Själland. En av deras döttrar var gift med Ebbe Ebbesen Bild, bror till den Niels Ebbesen, som tillsammans med 47 andra danskar överraskade greve Gerhard III av Holstein i hans hus i Randers den 1 april 1340. På kvällen, när greven hade gått och lagt sig, rusade Niels in i kammaren och högg huvudet av honom i sängen. Där dog också Ove, som tillhörde grevens folk.⁴ Hans svärson Ebbe, Ebbes bror Elef och dotterns svåger Niels mötte sitt öde tillsammans med 2000 andra danska ryttere i slaget vid Nonnebjergert vid Skanderborgs slott den 2 november samma år.⁵

Niels andre son, Peder Hase (ca 1287–

1343) var gift med Margrete/Mette Jensdatter Galskyt.⁶ De ägde Vellumgård i Rødding Herred i den sydvästra delen av Sallingsysse i mellersta Jylland. Niels dotter Kirsten/Christina (ca 1284–1348) gifte sig med Knud Pedersen Has och fick med sig Hardeberga i Torna härad, Skåne i hemgift. Godset skrevs *Harebjerg*, dvs. »Harberget». Släkten Hase hade en hare i sitt adelsvapen.⁷ Hase betyder Hare på tyska och det är antagligen från släkten Hase Hardeberga har fått sitt namn. Byn är troligen grundad och uppkallad efter någon ur släkten Hase på 1100-talet, kanske Niels farfars far. Has är beteckningen på en led på hästars bakben, motsvarande hälen hos människan. Den har gett namn åt släkten Has. Kyrkan är byggd omkring 1200 och ligger på en höjd, med en vidunderlig utsikt mot Lund och Malmö.⁸ Vid klart väder ser man ända bort till Öresund från toppen. Väster om kyrkan ligger ett gammalt stenbrott som ägdes av familjen. I det bröt man sandsten till främst kyrkor, dopfuntar, gravstenar och skulpturer. Begreppet »Hardebergasten» är känt över hela Skåne.

Knud Pedersen Has (ca 1275–1349) ägde Kviinge (Östra Göinge härad) och Örtofta (Harjagers härad), som ligger ca 10 km nordost om Lund. Genom sitt äktenskap med Christine/Kirsten Nielsdatter Hase hade de också Harebjerg (Hardeberga) utanför Lund. Paret fick fyra barn: Niels Knudsen Has (ca 1305–1372), som ärvde Kviinge (Östra Göinge hd); Peder (ca 1307–1352), som blev kannik i Lund⁹; Cecilie (ca 1310–1356), som ärvde Harebjerg (Torna hd) och Truid/Thrugot (ca 1311–1360), som övertog Örtofta (Harjagers hd).¹⁰ Truids sonson, Knud Truidsen Has, blev senare länsherre, ca 1460–1468 över Helsingborgs län, och 1481–1490 över Gladsax län, där Simrishamn var huvudort.¹¹ Cecilie gifte sig omkring 1330 med Tue Nielsen Rani och paret flyttade in på Harebjerg.

Släkten Rani

Släkten Rani är känd från 1100-talet, men dog till namnet ut helt i början av 1500-talet, på svärdsidan redan på 1460-talet.¹² Niels Jonsen Rani levde omkring 1255–1320. Han är känd i handlingar mellan 1279 och 1316. Niels ägde bl.a. Værløse, Skørpinge, Uglerup, Klinteskov och Øster Jernløse på Sjælland.¹³ I andra giftet med Margrethe Jepsdatter Blaa-fod (sju-uddig stjärna i vapenskölden), fick han sonen Tue (ca 1298–1345). Margrethe var död 1308. Tue växte upp på något av släkten Ranis gods på Sjælland och gifte sig omkring 1330 med en dotter till Knud Has, troligen Cecilie. Genom henne fick Tue Nielsen Rani godset Harebjerg (Hardeberga), ca 4 km öster om Lund.¹⁴

När deras äldste son Niels (ca 1332–1350) blev myndig den 11 augusti 1348, ärvde han Skafterup på Sjælland och Harebjerg efter sin mormor Christine, som då var död. Knud Has, Niels morfar, agerade testamentsexekutor, medan hans tre morbröder, Niels, Peder och Truid, bevittnade arvet.¹⁵ Både Niels Rani och Knud Has ser ut att vara döda 1350, förmodligen har de dött i pesten (digerdöden), liksom nästan hälften av Danmark-Skånes befolkning gjorde. Godset Harebjerg gick då i arv till hans yngre bror Peder Rani och deras mor, Cecilie. Tue är senast nämnd i källorna 1334, då han fick ärva 10 mark silver av ärkebiskop Carl »Røde» Eriksen av släkten Galen. Han kallas där Tue »Pæling»¹⁶ och är förmodligen död före 1345. Cecilie gifte därefter om sig med en i övrigt okänd Mogens/Magnus.¹⁷

Efter Cecilie Has död omkring 1356 ärvde sonen Peder/Per/Petrus Tuesen (ca 1335–1383) Harebjerg. Godset gick sedan vidare till Peders äldste son Tue/Tuve/Truid Peder-sen Rani (ca 1360–1391) och hans hustru Elene/Elin/Helena Jepsdatter Galen (ca 1363–1387). Med henne fick Tue sonen Jep/Ib/Jacob Tuesen Rani (ca 1387–1433). Elene

var dotter till Jep/Jacob Jensen Galen (ca 1300–1368) till Markie i Skytts härad. Han hade varit hövitsman (länsherre) på Hammershus på Bornholm 1345.¹⁸ Elene dog antagligen i barnsäng efter att ha fött sonen. Det var inte ovanligt på den tiden med bristen på hygien och dålig läkarvård. En födsel var ofta förenad med livsfara för såväl moder som barn. Efter Elenes död gifte Tue Rani om sig med Cecilia Jensdatter Uf från Bornholm.¹⁹

Släkten Uf

Niels/Claus/Nicholaus Jensen Uf (ca 1276–1336) var en jylländsk riddare och nämns tillsammans med sin far 1302. Han var gift med adelsdamen Cecilie Laugesdatter Litle (ca 1288–1349). Deras son Lauge/Lawe/Lage Nielsen Uf (ca 1311–1350) gifte sig med Marine/Marie/Maren Jensdatter Bild (Lille) (ca 1323–1370) från Elkjær, i närheten av Århus på Jylland.²⁰ Hennes storebror Niels/Nicolas/Niklas (ca 1318–1379) blev ärkebiskop i Lund 1361. Deras son Jens/Hans/Johannes Laugesen Uf (ca 1344–1415) blev av ärkebiskopen utsedd till hövitsman på Hammershus på Bornholm efter Jacob/Ib/Jep Splitaf i slutet av 1360-talet. Ärkebiskop Niels Jensen Bild (Lille) fick Bornholm med Hammershus till förläning av kungen Valdemar »Atterdag» 1362 och i december samma år kom han dit med sin systerson Jens Uf.²¹

Niels testamente

Den 3 februari 1379 låg ärkebiskopen för döden hos sin systerson på Hammershus. Han hade tillbringat senhösten och vintern på slottet och skrev denna dag sitt testamente. Två dagar senare somnade han in.²² I testamentet gav han systersonen Jens sitt största dryckeshorn av förgyllt silver, två silverbägare med Bild-skölden ingraverad och 40 mark silver (motsvarar ca 10,5 kg) som betalning för sin vistelse på borgen (kost och

logi). Jens hade i sitt första äktenskap dottern Cecilia, född omkring 1372, som fick ärva en guldring. Hennes mamma var död, och Jens var omgift med Marine Pedersdatter Munk (Benderup/delad sköld) (ca 1356–1413)²³, som fick ett fint schackspel, som Niels i sin tur hade fått av drottning Margrethe. Vidare fick hon två timmer gråverk (=80 stycken ekorrskinn). Jens syster, Marine Laugesdatter Uf (ca 1342–1392), var gift med Tage Jensen Muus (ca 1337–1377)²⁴, ägare till slottet Stenalt (Rugsø H), vid Ørsted på Jylland.²⁵ Hon fick ärkebiskopens bästa kista och en kappa med stor hätta, fodrad med ekorrskinn. Deras dotter, Marine Tagesdatter Muus (ca 1365–1416)²⁶, fick ärva en blå kappa fodrad med ekorrskinn av ärkebiskopen.²⁷

Cecilia Jensdatter Uf

Cecilia gifte sig redan som tonåring med den omkring tolv år äldre Tue/Tuve/Truid Pedersen Rani (ca 1360–1391). Hon hade tillsammans med sin halvbror Peder (ca 1382–1440) vuxit upp hos fadern Jens på Hammershus, på Kyndegård i Nyker socken och hos sin styvmor Marine Munk på slottet Jersøre i Skam herred på norra Fyn. Släkten Uf ägde annars gårdar i närheten av Hammershus på den nordvästra sidan av ön, i Klemensker socken. I deras sockenkyrka hittar man deras vapensköld, en chevron (vinklad bjälke), inristad i sidan av korportalen.²⁸ Cecilia och hennes familj gjorde sig klara för båtresan till sitt stundande bröllop och det var måhända då (1388/89) hon gjorde ett stopp i Simrishamn och signerade sitt namn med runor tillsammans med den blivande makens vapensköld (se bilder nedan). S:t Nicolai var sjöfararnas helgon, och som god troende katolik, besöktes kyrkan ofta för bön och välsignelse för en fortsatt lyckad färd. Många var de fartyg som gick i kvav på havet, och många var de resenärer som blev överfallna och rånade på land, varför många resenärer

passade på att be för en trygg resa och samtidigt bikta sig för prästen.

Cecilia och Tue fick en son, som de kallade Peder, född omkring 1390. De bodde på Harebjerg. Tue dog redan 1391 (16 november), så den ensamstående mamman Cecilia gifte snart om sig med en man med gårdar i såväl Halland som Småland, Bengt (eller Bent, på latin Benedict) Ebbesen Piik.²⁹ Han ägde Rossared vid Kungsbacka i norra Halland och Piksborg vid sjön Bolmen i södra Småland.³⁰ Piksborg var en av de viktigaste gränzburgarna mellan Sverige och Danmark. Med Bengt fick Cecilia två döttrar. Kristine/Kirsten/Christina Pik (ca 1395–ca 1415) gifte sig med Sven Toresen (Thordsen) Baad (tjurhuvud) till Ödeslöv, måhända en sonson till Broder Simonsen Baad af Halland.³¹ Bothild/Bodil Pik (ca 1399–ca 1480) gifte sig första gången med Knut Knutsen Bildt (lilja)³² och andra gången med Lage Gustafsen (stjärna) till Tomarp (ligger tre km väster om Klippan) i Skåne.³³

Bengt Piik dog omkring 1408 och Cecilia gifte snabbt om sig med Hartvig Emmekesen Limbek till Jersøre (Skam Herred på Fyn) och Nebbegård (Rands amt på Jylland).³⁴ Med sin tredje man fick hon ännu en son, Henning (Henneke) Hartvigsen Limbek (ca 1411–ca 1469).³⁵ Snart dog Hartvig och Cecilia blev änka för tredje gången. Hon gifte inte om sig igen. Ensam med fyra barn, var hon nu ägare till ett stort antal gods, spridda över Jylland, Fyn, Själland, Skåne, Halland, Småland och Bornholm. Hennes äldste son, Peder Tuesen Rani, ansågs myndig 1406 och fick ärva Harebjerg i Torna härad. Även ärkebiskop Jacob Gertsen (Ulfstand) ihågkom fru Cecilia Uf med en ring av guld i sitt testamente den 17 april 1410. I samma testamente fick Jens Lawesen, möjligen Cecilias far, tio mark silver (ca 2,6 kg) och en guldring, och hans hustru (Marine Pedersdatter Munk) en guldring.³⁶

Fig 7. Cecilia Jensdatter Ufs brev daterat den 3 februari 1427 i Harebjerg (Haræbiarga, Harabierghe), strax utanför Lund.³⁷ Källa: Danska Rigsarkivet.

Cecilia bodde växelvis med sina barn på Jersøre (Skam H), Nebbegård (Holmans H), Rossared (Fjärås sn), Piksberg (Annerstads sn) och Hardeberga (Hardeberga sn), men när de blivit gamla nog att själva ta över godsen, flyttade hon tillbaka till sin födelseö Bornholm. Hennes yngre halvbror Peder bevittnade en marktransaktion i Nyker den 29 mars 1416, vilket tyder på att de hade ägor där. Förmodligen bodde de på Kyndegård i Nyker socken.³⁸ Cecilia skänkte nämligen en förgylld silverkalk till kyrkan i Nyker, belägen mellan byarna Hasle och Rønne på västra Bornholm. Kalken används än idag till nattvarden, 600 år senare.³⁹ Den 3 februari 1427 bodde Cecilia på Hardeberga, för då sålde hon, tillsammans med hennes döde make Hartvig Limbeks efterlevande, en

äng till riddaren Niels Svendsen Sparre till Ellinge (ett par km sydväst om Eslöv). Brevet, som syns här ovan, skrevs och under-tecknades på Hardeberga.⁴⁰

Arvet efter Cecilia Uf

Cecilia Jensdatter Uf avled omkring 1444. Den 10 juli 1445 gjorde hennes båda söner upp skiftet efter arv i bolpenningar och jordegods. Vi får genom detta skiftesbrev en exakt uppgift om huvudgården Hardebergas storlek inom socknen, totalt sju gårdar. Peder Tuesen Rani fick två gårdar i Tostarp (Billeberga sn), en gård i Hörstad (Asmundtorps sn), två gårdar i Tullstorp (Örja sn), två gårdar i Alfastorp (Asmundtorps sn), två gårdar i Kvistofta (alla i Rønneberga härad), en gård i Slammarp (Förslövs sn, Bjäre härad), en

Fig. 8a. + S'WINHOLD' IOHANNES' (Winold Jensens sigill). Tillhör Föreningen för fornminnes- och hembygdsvård i Sydöstra Skånes samlingar på Österlens Museum i Simrishamn. I mitten av sigillet syns bomärket i form av en ol-runa (runorna O och L i ligatur). Foto: Författaren.

Fig. 8b. Samma sigill, fast bilden är spegelvänd, så att texten lättare skall kunna läsas. Tyvärr saknas all information om var och när den hittades. Foto: Författaren.

gård i Brönnestorp (södra Halland), en gård i Kvibille sn (Halland), fyra gårdar i Hardeberga by samt tre gårdar i Hardeberga socken (Torna härad). Henneke Hartvigsen Limbek undertecknade brevet, och bland vittnena fanns deras svåger Laghe Gustafsen till Tommarp (Kvidinge sn, Södra Åsbo härad) (gift med Bothild Bengtsdatter Piik) och Anders Tuesen Galen till Herrestad (Stora Herrestads sn, Herrestads härad, fem km nordost om Ystad). Anders Tuesen var gift med Karine Jepsdatter Rani, Peder Tuesens brorsdotter. De befann sig på Ranis gods Hardeberga. Sex dagar senare skrev Henneke tre snarlika kopior av överlåtelsen i Lund.⁴¹

Den 29 och 30 november 1447 förklarade Lage Gustafsen (av Sudreimätten) i ett antal brev sig besegrad i arvstvist med svågern Peder Rani om godset Solbjerg på Jylland. Lage var gift med Peders och Hennekes halvsyster Bothild och styvfar till barnen i hennes första äktenskap med Knut Knutsen Bildt (lilja). Tvisten gällde fyra fästegårdar som Cecilia Uf överlätit till sonen Peder Rani, men som Lage ansåg sig ha rätt till. Under tecknandet skedde på Hardeberga (Hara-

bergh) och skrivelsen vidimerades dagen efter i Lund av bland andra kantorn Vinold Jensen.⁴²

Sigilltexten tolkas av mig till +S(*igillum*)-WINHOLD(us) IOHANNES' (Winold Jensens sigill). Den är skriven med medeltida majuskler på latin. Vinold Jensen (Vinoldus Johannis), som var kantor i Lund och allmän ställföreträdare i andliga ting för ärkebiskopen, vidimerade den 13 augusti 1433 det indulgensbrev ärkebiskop Peder Lykke föregående dag utfärdat för dem, som lämnade understöd till restaureringen av Tommarps kloster och kyrka.⁴³ Han var också ett av vittnena till Henneke Limbeks och Peder Ranis arvsuppgörelse den 10–16 juli 1445⁴⁴, och undertecknade likaså uppgörelsen av arvstvist mellan svågerna Lage Gustafsen och Peder Tuesen (Rani) som skedde den 29 november 1447 på "Harabergh Gaard" och den 30 november i Lund. Namnet skrevs då omväxlande *Vinoldh*, *Winolldt* och *Wynolt*.⁴⁵ Förmodligen är detta hans personliga sigill, som han vid något tillfälle har tappat. Uppenbarligen kände Vinold såväl Cecilia Uf, Peder Rani och Henneke Limbek. Han

hade förmodligen också ärenden till Tommarps kloster.

Peder Tuesen Rani (ca 1390–1451) gifte sig med Mette Andersdatter Panter (ca 1396–1459) till Sonnerup (Voldborg H) på Själland.⁴⁶ De fick sonen Tue (ca 1418–1464), som gifte sig med Anne Pedersdatter Flemming (ca 1422–1465) från Atterup (Ods H) och Holbæk, strax norr om Sonnerup på norra Själland.⁴⁷ Han blev släktens siste man, och Harebjerg gick då i arv till Tues syster Atlisse (ca 1428–1494), som ärvde Harebjerg och flera andra gårdar i Skåne och Halland. Dessa sålde hon 1492 till sin svåger Niels Olufsen Baad till Smålarp (Norra Åsbo hd) och dennes hustru Bodil Pedersdatter Rani (ca 1434–1502).⁴⁸ Själv gifte hon sig med Blix Christiensen Daa till Lolland och Kalundborg på Själland.⁴⁹ Blix Daa avled någon gång mellan 1477 och den 8 juli 1478.⁵⁰ Niels Baad (en sonson till Abraham Brodersen) hade sedan Smålarp och Harebjerg fram till 1506, då han stiftade ett altare

i Lunds domkyrka, men är nog död strax därefter.⁵¹ Med Bodil Pedersdatter dog släkten Rani ut helt.

Henneke Limbek (ca 1411–1469) sålde Jersøre till Antvorskov kloster 1436 och andra gods till domkyrkan i Haderslev 1440, men behöll Nebbe som sin huvudgård. Han bodde också på Oxvigsgård (Jerlev H) på Jylland.⁵² Peders storebror, Jep (Jacob) Tuesen Rani (ca 1387–1433), fick dottern Karine (ca 1425–1479), som gifte sig med Anders Tuesen Galen till Herrestad (ca 1415–1472). Han blev ärkebiskopens hövitsman på Rønnebjerg i Helsingborgs län 1445, en tjänst som innehavdes även av deras son Anders Andersen Galen (ca 1465–1551).⁵³

Simrishamns kyrka

S:t Nicolai kyrka mitt i Simrishamn är från 1100-talet. I korets sydmur finns en ursprunglig portal, vars dörrposter är översålade med inristningar, som mig veterligt bara

Fig. 9. S:t Nicolai kyrka i Simrishamn. Foto: Författaren.

Fig. 10. Den södra väggen av S:t Nicolai kyrka i Simrishamn. Till vänster korportalen, på vars högra sida runorna och vapensköldarna finns inristade. Till höger om dörren syns ett inmurat vigvattenskärl från medeltiden. Kyrkan är troligen byggd under 1100-talets första hälft och nämns i källorna första gången den 27 mars 1161.⁵⁶ Foto: Författaren.

har uppmärksammat tre gånger tidigare, första gången av konsthistorikern Gotthard Gustafsson 1925⁵⁴, andra gången 1976 av Carl Lindholm, som i sin skrift »Bomärken» på sista sidan har med fem av märkena. Tredje gången av arkeologen Ulrika Wallebom 1996 i samband med en byggnadsarkeologisk analys⁵⁵. Ingen av dem har dock gett sig på någon närmare tolkning, mer än att konstatera att det rör sig om ett flertal bomärken, kanske några stenhuggarmärken, några svårtydda runor och ett par minuskler, troligen härrörande från 1400-talet. Wallebom uppmärksammade också något som såg ut som en adlig släktsköld.⁵⁵ Denna kunde jag snabbt konstatera vara släkten Ranis. Svårare var det att tyda resten av de många överlappande strecken. Mycket har med tiden blivit söndervittrat, en del ställen har lagats med murbruk och de flesta inristningarna har nog redan när de gjordes varit grunda och otydliga. Efter att ha fotograferat av dörrposterna och tittat på bilderna i datorn, har det dock varit lättare att se mönster och mening i alla streck. Här börjar jag med uttydningen av några av runorna och den inristade vapenskölden. Se bildtexten till fig. 11 a–c.

Cecilias mamma/styvmamma, Marine/Marie/Maren Munk, hade en farmors far som hette Johannes Palnesen Munk. Han var också morfar till Niels Tuesen Bild (ca 1320–1381), som ägde gårdar i Gärsnäs (Järrestads härad) och var svärfar till Sophie Jonsdatter Rani, en brylling till Peder Tuesen Rani (ca 1335–1383) till Hardeberga.⁵⁸ Men om det är han som har ristat in sitt namn i Simrishamn vet jag inte. Eftersom frostsprängning och annan nötning har suddat ut eventuella runor emellan de båda namnen, är det möjligt att de ska läsas tillsammans. IOHANNES kan t.ex. syfta på Cecilias patronymikon. Hennes far hette Johannes Uf. Cecilias mor är inte klarlagd än. Det är möjligt, att hon hetat Cecilia Johannesdatter Munk. Man känner bara till ett syskon till Cecilia, Peder, som var ca 10 år yngre. Hans moder var antagligen Marine/Marie/Maren Pedersdatter Munk, dotter till Peder Tuesen Bild/Munk²³, men jag tror att Cecilia hade en annan mor.

Namnet Cecilia skrivs Cecilia eller Cecilie i dokumenten. På skånska blev namnet så småningom till Sissa, Sissla, Sissela, Sidtzele eller Sidsel, dvs. man skrev det med S. Jag

Fig. 11 a. Detalj av väggen till höger om korportalen till S:t Nicolai kyrka i Simrishamn. Foto: Författaren.

Fig. 11 c. Här är ristningarna ifyllda för att bli tydligare. »Guth(a)n Kekilia : Wuf :» (Välbördiga Cecilia Uf), läses med runor till vänster om Ranis familjevapen. Därefter en sentida lagning som kan ha raderat ut ytterligare tecken. Runorna och vapenskölden kan ev. dateras till hösten 1388 eller våren 1389. Foto och bildbearbetning: Författaren.

Fig. 11 b. Samma bild som 11 a, där jag har fyllt i och förtydligat ristningarna. Överst syns Ranis vapensköld och slutet av Cecilia Ufs namn (stavat Kekilia Wuf) med medeltida runor. Namnet kunde också stavas U, Wff, W, eller liknande i bevarade dokument.⁵⁷ Därunder finns några mer otydliga ristningar, som av mig har tolkats som eventuellt Munk/Benderups och Limbek/Lembeks sköldar. Till vänster därom står Johannes Munks namn (IOHANNES MUNK) med runor. Foto och bildbearbetning: Författaren.

har inte hittat namnet skrivet med runor någon annanstans, men man frågar sig, om det naturliga inte hade varit att skriva det med S-runan istället för med K-runan. Det är möjligt att läsningen är felaktig, då den är så dåligt bevarad, men stavningsvariationerna på andra namn är många och skiftande. Trots att uttalet har varit med S-ljud, så kunde både S-runan och K-runan användas för att beteckna bokstaven C. Man använde ibland också en särskild runa för C, men osäkerheten när det gäller stavningen före 1600-talet var stor.

Munk behöver inte heller vara ett adelsnamn, utan kan beteckna ett tillnamn, såsom Johannes munk. Den här ingången till korportalen var ju till för munkarna i kyrkan.⁵⁹ Det har funnits flera med namnet Johannes Munk. *Johannes Poulsen Munk* (ca 1360–1433), var delägare i Jersøre på Fyn⁶⁰ tillsammans med Cecilia Ufs tredje make, Hartvig Emmekesen Limbek, och var kusin till Marine Pedersdatter Munk (ca 1356–1413), mor till Peder Jensen Uf och styvmor till Cecilie Uf. *Johannes Palnesen Munk* (ca 1335–1/3 1405) till Skarup (Holmans härad i Jylland)⁶¹, sonson till *Johannes Palnesen Munk* (ca 1276–1339), riddare till Elkjær (Kjærs härad i Jylland)⁶⁰, kusin till *Johannes Poulsen Munk* (ca 1285–1359), som var delägare till Holbækgård (Rugsø härad i Jylland) och fick Jersøre (Skams härad på Fyn) efter inlösen från brodern Richard 1353.⁶² Han var morfar till Marine Munk och farfar till Johannes Poulsen d.y. *Johannes Saxesen Munk* (ca 1249–1315) var liksom sin far hövitsman i Reval (Estland) 1303–1305⁶³, och besökte kanske Simrishamn på väg dit. Slutligen kan *Johannes Ågesen? Munk* (ca 1225–1288) till Holbækgård (Rugsø härad i Jylland)⁶³ vara en möjlig farbror till Johannes Saxesen och farfar till Johannes Poulsen d.ä. och Johannes Palnesen d.ä.

Kommentarer

Inskrifterna kan vara så tidiga som från mitten av 1100-talet, då korportalen uppfördes, men inte äldre.⁶⁴ Vissa ristningar, som sköldmärkena och runorna tillhör med nästan all säkerhet medeltiden, och då troligast slutet av 1300-talet eller första hälften av 1400-talet. Bomärkena kan vara av olika ålder, alltifrån medeltiden och fram till 1700-1800-talen.⁶⁵ Bomärkena gick i arv, antingen inom gården till nästa ägare (eftersom alla tillhörigheter såsom lösgodset var märkta med bomärket), eller inom familjen (vilket ofta var samma ägare) i generationer.⁶⁶ Bruket med bomärken försvann under 1800-talet i takt med att man lärde sig läsa och skriva. Då gick man över till att använda sina initialer istället, eller hela namnet.⁶⁵

Ursprungliga korportaler är något mycket ovanligt inom Lunds stift. Förutom S:t Nicolai i Simrishamn, är det bara Stora Köpinge utanför Ystad och Maria Minor i Lund som har eller har haft detta. Även S:t Johannes i Järrestad och S:t Petri i Tommarp, som också låg under klostret i Tommarp, har korportaler. På Gotland, där runinskrifter är vanligare i kyrkorna, är däremot korportaler mycket vanliga.⁵⁹ Vi kan här se gemensamma influenser. Ristningarna är gjorda runt munkarnas ingång, inte runt den vanliga huvudingången.

Alla kunde inte skriva runor under medeltiden. Störst skriv- och läskunnighet fanns inom kyrkan (ex. biskopar, präster, munkar och nunnor), men även många av såväl adel som borgare och bönder kunde runor. De som hade störst nytta av att kunna skriva, var förutom kyrkans män, lag- och läkekunniga, handelsmän och trolldomsutövare. Medan adeln och prästerna med tiden föredrog latinet, fortsatte dock användningen av runor i de lägre stånden och användes som ett folkspråk.⁶⁷ Runinskrifter i sockenkyrkor är på

sina håll ganska vanligt, men märkligt nog inte i Skåne. På Gotland finns många, både ristade i och målade på kyrkväggarna. Där använde bondebefolkningen runor flitigt ända in på 1500-talet. Även i de västra delarna av Danmark förekommer runristningar i sockenkyrkorna sporadiskt.⁶⁸ Att runristarna i de här fallen har sitt ursprung på Jylland, Fyn, Själland och Bornholm kan vara en del av förklaringen. I Simrishamn finns fler runor på kyrkportalen, men jag har inte lyckats tyda dem. De förefaller vara sporadiska tecken utan meningsfull innebörd. På ett ställe kan jag läsa »KGGI:LIM» t.ex.

Summary

In 2002–2003, a previously unknown medieval runic inscription, was discovered in the church of Hardeberga (near Lund) during some restoration work. The author here submits a possible interpretation of the text and also makes an attempt to place the text in its historical context. He refers to other runic inscriptions in Sct Nicolai church in Simrishamn and to a medieval seal in the Österlen Museum which all appear to have some connection with the owners of the Hardeberga estate. None of these artefacts have previously been interpreted. The article includes a brief review of the freeholders of Hardeberga Gård during the 13–16th centuries, demonstrating that the property had not been the family's main seat, since it had been part of the inheritance of their daughters and the families of the daughters. The village of Hardeberga is located between two of the richest centres of the time in Scania, namely Lund and Dalby, but in contrast, the church of Hardeberga is rather poor and does not possess any medieval splendour. Both of the somewhat related runic inscriptions mark an exciting piece of local history from the 14–15th centuries.

Noter

- ¹ Daniel (2010:13)
- ² DD3R3B44 (1963:40) och DAA (1896:181)
- ³ DR299 (1942:351) Efter en avskrift av N.H. Sjöborg 1822 i *Samlingar för Nordens Fornälskare I*, p. 40f, p1. 42, fig. 139–140.
- ⁴ DAA (1896:184–185)
- ⁵ Horneman s. 31
- ⁶ Horneman s. 15
- ⁷ DAA (1896:184)
- ⁸ Daniel (2010:6)
- ⁹ DAA (1896:181)
- ¹⁰ DAA (1896:182)
- ¹¹ DAA (1896:183)
- ¹² DAA (1910:343–344)
- ¹³ DAA (1910:341)
- ¹⁴ DD3R3B44 (1963:40)
- ¹⁵ DD3R3B44 (1963:40) & DAA (1901:559)
- ¹⁶ DD2R11B127 (1950:94)
- ¹⁷ DAA (1896:182)
- ¹⁸ DAA (1893:162)
- ¹⁹ DAA (1910:343)
- ²⁰ Madsen s. 4
- ²¹ DD3R6B256 (1969:234) & Madsen s.6
- ²² Madsen s. 13
- ²³ Madsen s. 6
- ²⁴ DAA (1905:331)
- ²⁵ Horneman s. 18
- ²⁶ DAA (1905:332)
- ²⁷ DD4R1B484 (1984:440–445)
- ²⁸ Madsen s. 7
- ²⁹ DAA (1910:343)
- ³⁰ DAA (1908:351)
- ³¹ DAA (1884:38), DAA (1891:473), DAA (1897:480) & DAA (1908:352)
- ³² DAA (1908:351) & Horneman s. 8
- ³³ Horneman s. 9
- ³⁴ DAA (1902:266)
- ³⁵ DAA (1902:267–268)
- ³⁶ DRB47 (1410-04-17)
- ³⁷ RDRDM3B2H (1900:377–378) & Horneman s. 1
- ³⁸ RDRDM3B1H (1899:214) & Madsen s. 7
- ³⁹ Madsen s. 7
- ⁴⁰ RDRDM3B2H (1900:377–378) & Horneman s. 1
- ⁴¹ RDRDM3B3H (1902:665–667)
- ⁴² RDRDM3B3H (1902:723–724)
- ⁴³ RDRDM3B2H (1900:446–447)
- ⁴⁴ RDRDM3B3H (1902:665–666)
- ⁴⁵ RDRDM3B3H (1902:723–724)
- ⁴⁶ DAA (1910:343)
- ⁴⁷ DAA (1910:344)
- ⁴⁸ DAA (1887:483)
- ⁴⁹ DAA (1910:344)

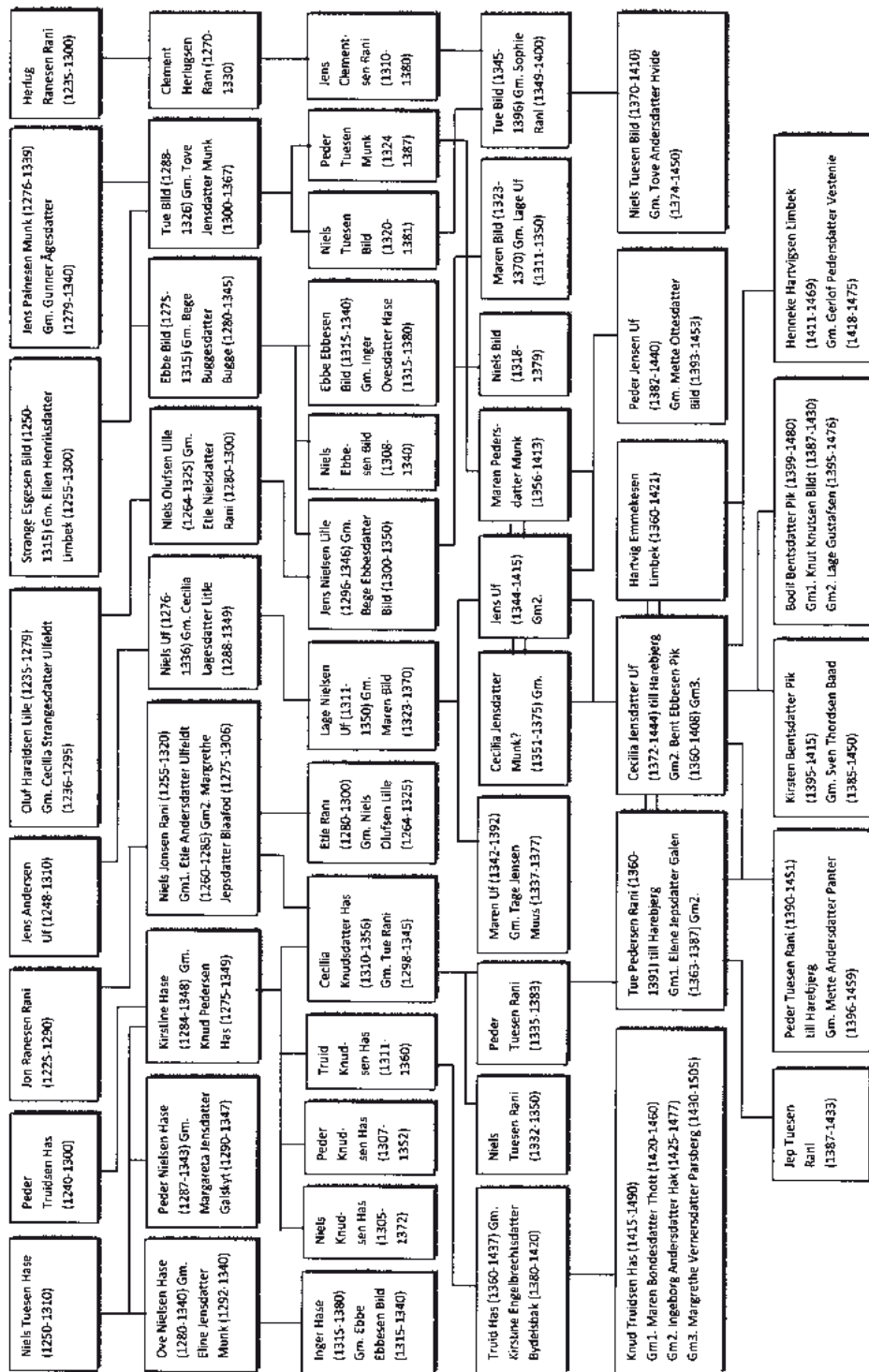
- ⁵⁰ DAA (1890:168)
⁵¹ DAA (1897:481)
⁵² DAA (1902:267–268)
⁵³ DAA (1893:161)
⁵⁴ Gustafsson (1926:135)
⁵⁵ Wallebom (1996:23)
⁵⁶ DD4R1&2B143 (1975:142)
⁵⁷ Madsen s. 6
⁵⁸ DD4R5B17 (1998:16–17) & DAA (1905:294)
⁵⁹ Wallebom (1996:51)
⁶⁰ DAA (1905:294)
⁶¹ DAA (1905:295)
⁶² DAA (1905:293–294)
⁶³ DAA (1905:293)
⁶⁴ Wallebom (1996:13)
⁶⁵ Skånberg (2003:12)
⁶⁶ Skånberg (2003:11–12, 64–68)
⁶⁷ Palm (1994:53–61)
⁶⁸ Snædal (1994:18–23), Pernler (1994:105–118)

Källor och litteratur

- Danmarks Adels Aarbog (DDA). Köpenhamn 1884–1921.
 Danmarks Riges Breve (DRB). <http://diplomatarium.dk/drbr/diplomer/10-034.html>
 Danmarks Rune-indskrifter (DR) red. Lis Jacobsen och Erik Moltke. Köpenhamn 1942.
 Diplomatarium Danicum (DD). Köpenhamn 1950–1998, Viborg 1984.

- Daniel, Barbro: *En presentation av kyrkorna i Södra Sandby församling*. Lund 2010.
 Gustafsson, Gotthard: S:t Nicolai kyrka i Simrishamn. Brottstycken av en beskrivning. Ur *Föreningens För Forminnes- och Hembygdsvård i Sydöstra Skåne Skrifter II*. Ystad 1926.
 Horneman Blomström, Anders: *Niels Ebbesen och släkten Bildt/Juul*. <http://fynhistorie.dk/files/historie-info.dk/Microsoft%20Word%20-%20Niels%20Ebbesen%20o%20sl%20C3%A4kten%20Bildt%201.0.pdf>
 Lindholm, Carl: *Bomärken*, Stockholm 1976.
 Madsen, Norman Lee: *The Uf Family of Bornholm*. <http://www3.sympatico.ca/colin.swift/uf.htm>
 Palm, Rune: Vem kunde läsa och skriva runor under medeltiden? Ur *Runmärkt. Från brev till klotter. Runorna under medeltiden*. Borås 1994.
 Pernler, Sven-Erik: »Lafrans gjorde denna kyrka.» Runor i kyrkomiljöer. Ur *Runmärkt. Från brev till klotter. Runorna under medeltiden*. Borås 1994.
 RDRDM (Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis). Köpenhamn 1899–1902.
 Skånberg, Tuve: *Glömda Gudstecken: från fornkyrklig dopliturgi till allmogens bomärken*. Lund 2003.
 Snædal, Thorgunn: Vardagsliv och visdomsord. Runorna i Norden från urtid till nutid. Ur *Runmärkt. Från brev till klotter. Runorna under medeltiden*. Borås 1994.
 Wallebom, Ulrika: S:t Nicolai kyrka i Simrishamn. En sammanställning av teorierna kring dess byggnadsutveckling och en byggnadsarkeologisk undersökning av koret och långhuset. C-uppsats i medeltidsarkeologi. Lund 1996.

Släktförhållandena mellan Hase, Has, Rani, Uf, Lille, Bild, Munk m.fl.

Bilaga 2

Släkternas vapensköldar

Baad

Bild/Lille

Bildt/Beck/Juul

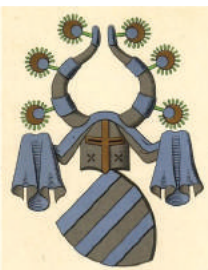
Blaafod/Hvide

Daa

Flemming

Galen

Has/Grim

Hase

Lille/Litle

Limbek/Lembek

Munk/Benderup

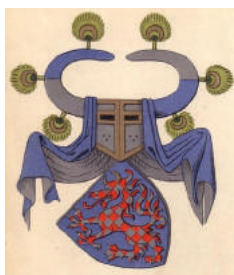
Munk/Kirt

Munk

Muus

Panter

Piik/Pig

Rani

Sudreim

Uf/Kaas

Bilderna på vapensköldarna är tecknade av Anders Thiset (död 1917) och är publicerade i Danmarks Adels Aarbog 1884–1917 med undantag av teckningen av Sudreimättens vapen, som är tagen från DAA 1921. Lille/Litle och Sudreimättens sköldar har jag själv färglagt i efterhand.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund. E-post: gert_jeppsson@hotmail.com

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://www.tidskriftenale.nu>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2012, 200 kronor, kan insättas på plusgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Professor Lars Berggren, Lund, ordf., fil.dr Bengt Söderberg, Lund, v.ordf., fil.dr Bodil Persson, Lund, sekr., länsarkivarie Anders Persson, Lund, v.sekr., l:e arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, skattmästare, universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör samt fil.dr Kerstin Arcadius, Malmö, docent Karl Bergman, Karlskrona, fil.dr Solveig Fagerlund, Viken, professor Tomas Germundsson, Lund, antikvarie Mikael Henriksson, Ronneby, museichef Per Karsten, Lund, universitetslektor Jens Lerbom, Halmstad, fil.dr Johan Lundin, Malmö, landsantikvarie Barbro Mellander, Kristianstad, arkivarie Petra Nyberg, Lund, fil.dr Magnus Olofsson, Lund, kulturmiljödirektör Mats Ridder-sporre, Malmö, professor Sten Skansjö, Lund, fil.dr Pablo Wiking-Faria, Varberg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

LARS LARSSON & BENGT SÖDERBERG
Bland mordbrännare och flygande smeder
En sekvens av hallbyggnader i Uppåkra

1

TORSTEN HANNRUP
En karpuppköparens vedermödor i Helsingborg
påskan 1764. Källpublikation ur Bjersgårds arkiv

16

ULF DANELL
Tolkningar av några runinskrifter i Hardeberga och
Simrishamns kyrkor samt Hardebergas ägare under medeltiden

26

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-run – i
runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i
Skåne, Halland, Blekinge och på Bornholm.